

Türkiye’de Umut Hakkının
Hukuki ve Fiili Görünümü:
Ağırlaştırılmış Müebbet
İnfaz Rejimi

TOHAV
Toplum ve Hukuk Araştırmaları Vakfı
Foundation for Society and Legal Studies

Türkiye’de Umut Hakkının
Hukuki ve Fiili Görünümü:
Ağırlaştırılmış Müebbet
İnfaz Rejimi

Bu yayının içeriğinin bir kısmı veya tamamı, kaynak gösterilerek alıntılanabilir ve çoğaltılabilir. Bunun için önceden izin alınmasına gerek yoktur. Rapor kapsamında ifade edilen bilgi ve görüşlerin sorumluluğu tamamen Toplum ve Hukuk Araştırmaları Vakfına (TOHAV) aittir.

TOHAV
Toplum ve Hukuk Araştırmaları Vakfı
Foundation for Society and Legal Studies

Raporu Hazırlayan
Toplum ve Hukuk Araştırmaları Vakfı (TOHAV)

Tasarım
Ahmet Soykarcı

Yayın Tarihi
2026

Toplum ve Hukuk Araştırmaları Vakfı (TOHAV), demokratik ve evrensel hukuk ilkelerinin toplum ve devlet yaşamının tüm alanlarında benimsenmesi ve yerleşmesi amacıyla kurulmuş bağımsız bir sivil toplum kuruluşudur. Vakıf, insan onurunu merkeze alan, eşitlikçi, katılımcı ve özgürlükçü bir hukuk anlayışının güçlendirilmesini; hak ihlallerine karşı toplumsal farkındalığın artırılmasını ve dayanışma zeminlerinin geliştirilmesini hedefler.

TOHAV, hukuk ve insan hakları alanında araştırma, izleme, raporlama ve yayın faaliyetleri yürütmenin yanı sıra; bireyler, topluluklar ve kurumlarla dayanışma içinde hukuki, eğıtsel ve kültürel çalışmalar gerçekeştirir. Ulusal ve uluslararası düzeyde yürüttüğü işbirlikleriyle; adalet, hakkaniyet ve insan haklarına dayalı bir hukuk düzeninin inşasına katkı sunmayı amaçlar.

TOHAV
Toplum ve Hukuk Araştırmaları Vakfı
Foundation for Society and Legal Studies

Bu rapor, Türkiye’de ağırlaştırılmış müebbet hapis cezasına dayalı infaz rejiminin insan onuru ve umut hakkı bakımından çok boyutlu sorunları görünür kılmak amacıyla; birlikte düşünme, tartışma ve dayanışma temelinde yürütülen kolektif bir emek sürecinin ürünü olarak hazırlanmıştır.

Raporda yer alan tespitler, değerlendirmeler ve sonuçlar Toplum ve Hukuk Araştırmaları Vakfının kurumsal çalışmasının ürünüdür; rapora ilişkin tüm sorumluluk Vakfa aittir. Bu nedenle, raporda ifade edilen görüş ve değerlendirmeler, katkı sunan kişilerin bireysel görüşleri ya da sorumlulukları olarak değerlendirilmemelidir.

Bu rapor , EuroMed Rightsın mali desteğiyle hazırlanmıştır. İçeriğin sorumluluğu tamamen TOHAV’a (Toplum ve Hukuk Araştırmaları Vakfı) aittir ve EuroMed Rightsın resmi görüşlerini temsil etmemektedir.

Bu çalışmanın, ceza ve infaz politikalarına ilişkin insan onurunu merkeze alan tartışmalara katkı sunmasını ve umut hakkı etrafında ortak bir düşünme zemini yaratmasını diliyoruz.

İÇİNDEKİLER

Kısaltmalar	9
Özet	11
Birinci Bölüm: Raporun Kapsamı, Amacı ve Yöntemi	
1. Giriş	14
2. Raporun Katkıları ve Öneriler	15
2.1. Kavramsal Katkı	15
2.2. Tarihsel ve Hukuksal Katkı	15
2.3. Demokratik ve Toplumsal Katkı	16
2.4. Türkiye Bağlamında Katkı	16
2.5. Politika ve Reform Önerileri	16
2.6. Sonuç	17
İkinci Bölüm: Umut Hakkının Kavramsal, Tarihsel ve Normatif Temelleri	
1. Umut Hakkı Nedir?	19
1.1. Umut Hakkının Kavramsal Çerçevesi	19

1.2. Umut Hakkının Tarihsel ve Hukuksal Temelleri	20
1.2.1. Tarihsel Arka Plan	20
1.2.2. Modern İnsan Hakları Belgeleri	21
1.2.3. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Katkısı	21
1.2.4. Normatif Temeller	22
1.3. Umut Hakkının Demokratik Toplum Açısından Önemi	22
1.3.1. Umut ve Yurttaşlık Bağı	22
1.3.2. Etik Ceza Politikası ve Umut Standardı	23
1.3.3. Umut ve Toplumsal Güven	23
1.3.4. Umut, Değişim ve İnsan Onuru	23
1.3.5. Umut Hakkı ve Otoriterlik Arasındaki Çizgi	23
1.4. Türkiye Bağlamında Umut Hakkı	24
1.4.1. Ölüm Cezasının Kaldırılması ve Ağırlaştırılmış Müebbet Hapis Cezasının Doğuşu	24
1.4.2. Hukuki Düzenlemeler ve Tahliye İmkanları	24
1.4.3. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları ve Türkiye'nin Yükümlülükleri	25
1.4.4. İnfaz Rejiminin Ağırlığı ve Tecrit Sorunu	25
1.4.5. Uluslararası Eleştiriler ve Şeffaflık Sorunu	25
1.4.6 Umut Hakkının Toplumsal Boyutu	26
2. Uluslararası Hukukta Umut Hakkı	26
1. Tarihsel ve Normatif Kökenler	26
1.1. Ölüm Cezasının Aşamalı Kaldırılması ve Yeni Sorular	26
1.2. Uluslararası Belgelerde Umut Hakkının Normatif Dayanakları	27
1.3. İnsan Onuru ve Umut Hakkı: Hukuk Teorisi ve Felsefi Boyut	28
2. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi İçtihatları: Umut Hakkının Yargısal İnşası	28
2.1. Kafkaris/Kıbrıs Kararı	29
2.2. Vinter ve Diğerleri/Birleşik Krallık Kararı	29
2.3. Türkiye Kararları	29
a. Öcalan/Türkiye (No. 2) Kararı	29
b. Kaytan/Türkiye Kararı	30
c. Gurban Grubu/Türkiye Kararı	30
d. Boltan/Türkiye Kararı	30
e. Diğer Önemli Kararlar	31
2.4. Umut Hakkının Güvenceye Alınmasında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin Belirlediği Standartlar	31
2.5. Karşılaştırmalı Hukuk: Avrupa Uygulamaları ve Farklı Modeller	33

Üçüncü Bölüm: Türkiye'nin Ağırlaştırılmış Müebbet Hapis Cezası İstemi: Mevcut Hukuki ve İdari Çerçeve

1. Ölüm Cezasının Kaldırılması	36
2. "Ölünceye Kadar Cezaevinde Kalma" Hapis Cezası: Mevzuattaki Kritik Noktalar	37

3. Veri Eksikliği ve Şeffaflık Sorunu	38
4. Ağırlaştırılmış Müebbet İnfaz Rejimi ve Abdullah Öcalan Etkisi	39
4.1. İdam Cezasının Kalkması ve Ağırlaştırılmış Müebbet İnfaz Rejiminin İkame Edilmesi	39
4.2. Ağırlaştırılmış Müebbet Uygulamasında Ayrımcılık Ve Eşitlik İlkesinin İhlali	41

Dördüncü Bölüm: Ağırlaştırılmış Müebbet Hapis Rejiminin Etkileri: İnsan Hakları ve Sağlık Boyutu

1. Ağırlaştırılmış Müebbet Mahpusların Psikolojik ve Fiziksel Sağlığı Üzerine İnfaz Rejiminin Etkileri	46
2. Tecrit ve Hücre Cezasına Dair Uluslararası Hukuk İlkeleri	47
3. Ağırlaştırılmış Müebbet Hapis Cezası ve Tutulma Koşulları	48

Beşinci Bölüm: Türkiye İç Hukukunda AİHM Kararlarının Bağlayıcılığı ve Uygulaması

Türkiye İç Hukukunda AİHM Kararlarının Bağlayıcılığı ve Uygulaması	55
--	----

Altıncı Bölüm: AİHM Kararlarının ve Bakanlar Komitesinin Süren Denetim Sürecinin Türkiye İç Hukukuna Yansımaları

AİHM Kararlarının ve Bakanlar Komitesinin Süren Denetim Sürecinin Türkiye İç Hukukuna Yansımaları	55
---	----

Yedinci Bölüm: Uygulamadaki Sorunlar: İdare ve Gözlem Kurulları

1. Giriş	58
2. Kurulun Yapısı ve İşleyişi	59
3. İyi Hal Değerlendirmesi	59
4. Hukuki Sorunlar	60
5. Uygulamadaki Sonuçlar	60
6. Öneriler	60

Sekizinci Bölüm: Sonuç

Sonuç	63
-------	----

Kaynaklar	67
-----------	----

KISALTMALAR

AİHM: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi

AİHS: Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi

AYM: Anayasa Mahkemesi

BM: Birleşmiş Milletler

CAT: Birleşmiş Milletler İşkenceye Karşı Komite (Committee Against Torture)

CİSST: Ceza İnfaz Sisteminde Sivil Toplum Derneği

CMK: Ceza Muhakemesi Kanunu

CPT: Avrupa İşkenceyi Önleme Komitesi (European Committee for the Prevention of Torture)

ÇHD: Çağdaş Hukukçular Derneği

HRC: Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi (Human Rights Committee)

İHD: İnsan Hakları Derneği

MSHS: Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi

OHAL: Olağanüstü Hal

ÖHD: Özgürlük İçin Hukukçular Derneği

SPACE: Avrupa Konseyi Yıllık Ceza İstatistikleri (Statistiques Pénale Annuelles du Conseil de l'Europe)

TBMM: Türkiye Büyük Millet Meclisi

TCK: Türk Ceza Kanunu

TİHV: Türkiye İnsan Hakları Vakfı

TMK: Terörle Mücadele Kanunu (3713 Sayılı Kanun)

TOHAV: Toplum ve Hukuk Araştırmaları Vakfı

TÜİK: Türkiye İstatistik Kurumu

UCM: Uluslararası Ceza Mahkemesi

“Hapsetmenin kendisi bir cezadır. Mahpuslara uygulanan rejim, hapsetmenin doğasındaki sıkıntıyı daha da ağırlaştırmamalıdır.”

-Avrupa Cezaevi Kuralları

ÖZET

Toplum ve Hukuk Araştırmaları Vakfı (TOHAV) tarafından hazırlanan bu rapor, Türkiye’de ölüm cezasının kaldırılmasının ardından ikame edilen ağırlaştırılmış müebbet hapis cezasına dayalı infaz rejiminin, insan onuru ve umut hakkı bakımından yarattığı yapısal sorunları ortaya koymak amacıyla hazırlanmıştır. Çalışma, özellikle koşullu salıverilme ihtimali tamamen ortadan kaldırılan ağırlaştırılmış müebbet mahpuslar odağında, bu infaz rejiminin fiilen “ömür boyu umutsuzluk” üreten bir cezalandırma biçimine dönüştüğünü göstermektedir. Rapor, umudu yalnızca serbest kalma ihtimali olarak değil; bireyin geleceğe dair beklentilerini, değişme ve topluma yeniden katılma kapasitesini koruyan temel bir insan hakkı olarak ele almaktadır.

Bu çalışma aynı zamanda, ağırlaştırılmış müebbet hapis cezasına dayalı infaz rejiminin yalnızca mahpusları değil, hukuk devleti ilkesini ve demokratik toplumun geleceğini de etkileyen bir mesele olduğunu vurgulamaktadır. Umut hakkının ortadan kaldırılması, cezanın insani ve meşru sınırlarını aşmakta; bireyi geleceksizliğe mahkûm eden bir adalet anlayışını normalleştirmektedir. Bu bağlamda rapor, ceza adalet sisteminde insan onurunu esas alan bir reform iradesinin güçlenmesine katkı sunmayı ve umut hakkının Türkiye’de yeniden tesis edilmesine yönelik toplumsal ve hukuki bir çağrı oluşturmayı amaçlamaktadır.

Raporun temel amacı, umut hakkını soyut bir hukuki tartışma olmaktan çıkarak Türkiye’de ceza ve infaz politikalarının merkezine

yerleştirmektedir. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi içtihadı ve Birleşmiş Milletler standartları ışığında yapılan değerlendirme, mevcut ağırlaştırılmış müebbet infaz rejiminin insanlık dışı ve aşağılayıcı muamele yasağıyla bağdaşmadığını ortaya koymakta; bu sorunun bireysel değil, yapısal bir insan hakları ihlali olduğunu tespit etmektedir. Bu yönüyle çalışma hem ulusal hem de uluslararası düzeyde yürütülen izleme ve savunuculuk faaliyetleri için güçlü bir hukuki ve normatif zemin sunmaktadır.

Rapor, yalnızca normatif bir hukuki değerlendirme ile sınırlı kalmamakta; avukatlar, mahpus yakınları, barolar ve meslek örgütleriyle yapılan görüşmeler yoluyla elde edilen niteliksel verilerle desteklenen kolektif bir belgeleme sürecine de dayanmaktadır. Bu yaklaşım, ağırlaştırılmış müebbet infaz rejiminin münferit uygulamalardan ibaret olmadığını; yaygın, süreklilik arz eden ve sistematik bir insan hakları sorunu olduğunu görünür kılmayı amaçlamaktadır.

Bu rapor aracılığıyla TOHAV, Türkiye'nin taraf olduğu uluslararası sözleşmelerden doğan yükümlülüklerini hatırlatmayı; Avrupa Konseyi, Birleşmiş Milletler mekanizmaları ve kamuoyu nezdinde ağırlaştırılmış müebbet infaz rejiminin yarattığı ihlalleri görünür kılmayı hedeflemektedir. Özellikle Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesinin denetimi altındaki kararlar bağlamında, umut hakkını güvence altına alacak yasal ve kurumsal reformların

aciliyetine dikkat çekmek amacıyla rapor bir izleme ve raporlama aracı olarak kullanılacaktır.

Son olarak bu çalışma, uluslararası denetim mekanizmaları nezdinde Türkiye'nin yükümlülüklerini somut, belgeli ve karşılaştırmalı biçimde ortaya koymayı; Parlamento, Adalet Bakanlığı ve Ceza ve Tevkifevleri Genel Müdürlüğü gibi kilit kurumlarla yürütülecek savunuculuk faaliyetleri için temel bir referans belgesi oluşturmayı amaçlamaktadır. Rapor bulgularına dayalı olarak hazırlanacak politika notları, Birleşmiş Milletler İşkenceye Karşı Komite ve Özel Usuller dâhil olmak üzere ilgili uluslararası mekanizmalarla paylaşılacaktır.

“Her insanın doğuştan gelen yaşam hakkı vardır. Bu hak yasayla korunur. Hiç kimse yaşamından keyfi olarak yoksun bırakılamaz.”

-Medeni Siyasi Haklar Sözleşmesi

Birinci Bölüm

RAPORUN KAPSAMI, AMACI VE YÖNTEMİ

1. Giriş

Bu rapor, Türkiye’de ölüm cezasının kaldırılmasının ardından yerine getirilen ağırlaştırılmış müebbet hapis cezasının, 4000’in üzerinde mahpusu etkilediği değerlendirilen ve mahpusların tecrit temelli ve ayrımcı infaz düzenlemeleri ile birlikte “ölünceye kadar” hapishanede tutulmasına yol açan infaz rejiminin, insan onuruyla bağdaşmadığını ve umut hakkını ihlal ettiğini ortaya koymak amacıyla hazırlanmıştır. Umut hakkının bireyin geleceğe dair beklentilerini, değişme ve topluma yeniden dönme imkanını koruyan temel bir hak olduğu kabulünden hareketle, bu rapor ceza adaleti sisteminde umudu tamamen ortadan kaldıran uygulamaların hukuki ve etik açıdan meşru olmadığını savunmaktadır. Av-

rupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) içti-hatları ve Birleşmiş Milletler (BM) denetim organlarının Türkiye’ye yönelik uyarıları da bu değerlendirmeyi desteklemektedir.

Bu kapsamda rapor, “terör ve anayasal suçlar kapsamında” ağırlaştırılmış müebbet hapis cezası aldıkları için koşullu salıverilme imkanı bulunmayan mahpuslar özelinde umut hakkı değerlendirmesi yapmaktadır. AİHM kriterleri gereğince de “umut hakkı” bu kategoriye ilişkin ele alınmaktadır. Ancak ceza sürelerinin uzunluğu ve şartlı tahliyeyle ilişkin karar alma mekanizmalarının keyfiliği ve öngörülebilirlikten yoksunluğu nedeniyle ağırlaştırılmış müebbet hükümlüsü statüsünde olup mevzuat gereği koşullu salıverilme imkanı bulunmasına rağmen, fiilen çeşitli mekanizmalarla bu imkanın engellendiği mahpuslar ile müebbet

hapis cezası almış ancak uygulamadaki “umut kırıcı mekanizmalar” nedeniyle tahliyeleri fiilen mümkün olmayan mahpusların durumu-na da kısmen değinmektedir.

Rapor, infaz rejimiyle sınırlı olup mahpusluğa dayanak teşkil eden yargılamaların adil yargılama prensiplerine uygun gerçekleşip gerçekleşmediğini kapsam dışı tutmaktadır.

Bu çalışma, Türkiye’de ceza ve infaz hukukunda insan onuruna dayalı bir reformun gerekliliğine ve aciliyetine dikkat çekmek ve umut hakkının hem kavramsal hem de uygulamaya dair boyutlarıyla korunmasına yönelik gerekli adımların atılmasına güçlü bir çağrıda bulunmak amacıyla Toplum ve Hukuk Araştırmaları Vakfı tarafından hazırlanmıştır. Raporda yer alan gözlem ve analizler, sivil toplum örgütlerinin bu alandaki çalışmaları, akademik incelemeler, konuya dair raporlar, ulusal mevzuat ve uluslararası hukuk incelemeleri ile AİHM kararları ve BM organlarının sonuç gözlemlerine dayanmaktadır. Bu nedenle raporun esas almış olduğu kavram seti, pozitif hukuk merkezli uluslararası yargı mekanizmaları ve hukuk mercilerinin çizdiği çerçeveye sınırlanmıştır.

2. Raporun Katkıları ve Öneriler

Bu raporun hazırlanma amacı, umut hakkını teorik bir tartışma konusu olmaktan çıkarak güncel hukuk ve siyaset pratiklerinde işlevsel bir değer haline getirme çabasına katkı sunmaktır. Umud hakkı, bireylerin özgürlüğe ka-

vuşma ihtimaliyle sınırlı olmayan; beklentiler, fırsatlar ve planlar üzerinden yaşamı anlamlandırma haklarını da kapsayan çok katmanlı bir kavramdır. Rapor, bu kavramı bütün boyutlarıyla ortaya koyarak hem akademik hem de toplumsal bir tartışmaya katkıda bulunmayı hedeflemektedir.

2.1. Kavramsal Katkı

Raporun ilk katkısı, umut hakkının kavramsal çerçevesini berraklaştırmaktır. Umud hakkı yalnızca bireyin psikolojik bir ihtiyacı değil, hukuken tanınması gereken temel bir hak olup insanın gelecekle kurduğu ilişkinin korunmasını ifade etmektedir. Böylece rapor, uluslararası içtihatlardan, tarihsel arka plandan ve etik felsefeden beslenerek umut hakkını bağımsız bir hak kategorisi olarak tanımlamaktadır.

Bu kavramsal netlik, hukukun geçmişi cezalandırma işlevinin yanında geleceği koruma sorumluluğuna da işaret etmektedir. Umud hakkı, hukuk sistemlerinin yönünü değiştirecek bir perspektif sunmakta olup; devletin, bireyi yalnızca geçmişte işlediği suçlar üzerinden değerlendiremeyeceği, onun gelecekte değişme ve dönüşme kapasitesini de hesaba katmak zorunda olduğu bir haktır.

2.2. Tarihsel ve Hukuksal Katkı

Rapor tarihsel deneyimleri hatırlatarak umud hakkının neden bir insan hakları meselesi olduğunu göstermeyi; ölüm cezalarının ve

umutsuzluk rejimlerinin tarih boyunca bireyleri nasıl yok ettiğini ve toplumları nasıl baskı altına aldığını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

AİHM'in ömür boyu hapis cezaları konusundaki içtihatları ve BM mekanizmalarının değerlendirmeleri, umut hakkının hukuki temellerini güçlendirmiştir. Rapor, bunlardan hareketle, umut hakkını, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 3. maddesi (insanlık dışı muamele yasağı) dahil uluslararası hukuk bağlamını açıklığa kavuşturmayı amaçlamaktadır. Böylece rapor, yalnızca ulusal hukuk düzeni için değil, aynı zamanda uluslararası insan hakları normları açısından da yol gösterici bir işlev üstlenmeyi amaçlamaktadır.

2.3. Demokratik ve Toplumsal Katkı

Demokratik toplum, bireylerin geleceğe dair güven duygusunu korumakla yükümlüdür. Rapor, umut hakkının bu bağlamdaki önemini vurgulayarak demokrasinin yalnızca özgür seçimler ve ifade hakkıyla değil, aynı zamanda vatandaşların geleceğe dair beklentilerinin korunmasıyla da mümkün olduğunu ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Umutlarını yitiren bireylerden oluşan bir toplum, siyasete yabancılaşır, hukuka güvenini kaybeder ve otoriterliğe açık hale gelir. Umut hakkı, bu nedenle demokrasinin temel ölçütlerinden biridir. Rapor, bu noktayı öne çıkararak, hukuk düzenlerinin geleceğe dair güveni koruma sorumluluğunu hatırlatır.

2.4. Türkiye Bağlamında Katkı

Türkiye özelinde rapor, aşağıda ilgili bölümde detaylı olarak tartışılacağı üzere, ağırlaştırılmış müebbet hapis cezalarının ölüm cezasının bir tezahürü olduğunu, bu rejimde biyolojik varlığını sürdüren bireyin hukuken ölüme mahkum edildiğini ortaya koymayı hedeflemektedir. Rapor ayrıca uygulamanın uluslararası insan hakları standartlarıyla çeliştiğini ve AİHM tarafından defalarca ihlal kararı verildiğini hatırlatmaktadır.

Bu yönüyle de rapor yalnızca akademik bir tartışma değil, aynı zamanda hukuki ve toplumsal bir reform çağrısıdır. Türkiye'de umut hakkının korunabilmesi için ceza ve infaz hukukunda köklü değişiklikler yapılması, ağırlaştırılmış müebbet hapis rejiminin gözden geçirilmesi ile şeffaflık ve hesap verebilirliğin sağlanması gerektiği vurgulanmaktadır.

2.5. Politika ve Reform Önerileri

Rapor, umut hakkının korunabilmesi için şu temel önerileri ortaya koymaktadır:

- **Koşullu Salıverilme Mekanizmaları:** Ağırlaştırılmış müebbet hapis cezalarında belirli bir süre sonunda gözden geçirme ve koşullu salıverilme imkanı mutlaka tanınmalıdır.
- **İnfaz Rejiminin İnsancılığı:** Tecrit uygulamaları kaldırılmalı, mahpusların toplumsal ve psikolojik bağlarını sürdürebileceği programlar geliştirilmelidir.

- **Şeffaflık:** Ağırlaştırılmış müebbet hapis hükümlülerine ilişkin veriler düzenli olarak kamuoyuyla paylaşılmalı, uluslararası raporlara tam uyum sağlanmalıdır.

2.6. Sonuç

Sonuç olarak rapor kapsamında umut hakkı yalnızca bireysel bir hak olarak değil, aynı zamanda toplumsal düzenin ve demokratik meşruiyetin temel unsurlarından biri olarak tartışılmaktadır. Çünkü insan, geleceğe dair hayaller kurabildiği ölçüde insandır; topluma bağlanabildiği ölçüde yurttaşdır. Hiçbir ceza, hiçbir düzen ve hiçbir iktidar, bireyin bu temel özelliğini bütünüyle ortadan kaldıramaz.

Bu nedenle umut hakkı, çağımızda hukuk sistemlerinin en kritik sınavlarından biridir. Raporun amacı; bu hakkı görünür kılmak, hukuki ve toplumsal düzeyde tartışmayı derinleştirmek ve reform iradesine katkıda bulunmaktır.

Umut hakkı, insanlığın temelidir; umudu yasaklayan bir sistem, insan olma halini de yasaklamış olur.

Rapor, bu temel vurgu doğrultusunda, ilk olarak umut hakkının kavramsal ve tarihsel zeminini ortaya koymakta; ardından bu hakkın uluslararası hukukta nasıl tanımlandığını, AİHM içtihatları ve BM belgeleri ışığında analiz etmektedir. Bunu takiben, Türkiye'deki ağırlaştırılmış müebbet infaz rejiminin umut hakkını nasıl ihlal ettiğine dair bulgular

ortaya koymakta, idare ve gözlem kurullarının müebbet hapis hükümlülerinin tahliyesi önündeki umut kırıcı ve engelleyici rolünü irdelemektedir. Son bölümde ise umut hakkının korunmasına yönelik politika ve hukuk reformu önerilerine yer verilmektedir.

“Hücrede tek başına tutulma ancak istisnai durumlarda kısa süre için, yetkili merci izni ile ve bağımsız denetime tabi şekilde uygulanabilir.”

-Mandela Kuralları

İkinci Bölüm

UMUT HAKKININ KAVRAMSAL, TARİHSEL VE NORMATİF TEMELLERİ

1. Umut Hakkı Nedir?

1.1. Umut Hakkının Kavramsal Çerçevesi

İnsanın geleceğe dair tasavvurları, plan yapabilme kapasitesi ve hayata tutunma gücü, yalnızca psikolojik bir ihtiyaç değil, aynı zamanda temel bir hak kategorisi olarak ele alınması gereken bir alandır. “Umut hakkı” kavramı bu çerçevede doğmuştur. Umut hakkı, bireyin mevcut koşullar ne kadar ağır olursa olsun, yaşamının ilerleyen dönemlerinde özgürleşme, iyileşme ya da yeniden topluma katılma ihtimalinin tümüyle ortadan kaldırılamayacağını ifade eder. Bu hak, kişinin yalnızca biyolojik varlığını sürdürmesi için değil, insanlık onuruna yakışır biçimde hayatını sürdürebilmesi için de zaruridir.

AİHM’in kararları, özellikle ömür boyu hapis cezalarıyla ilgili davalarda bu hakkın varlığını teyit etmiştir. Mahkeme, cezanın gözden geçirilmesi imkanının tanınmadığı ya da koşullu salıverilme ihtimalinin tamamen ortadan kaldırıldığı ömür boyu hapis cezalarının ve ceza infaz rejimlerinin, insanlık dışı ve aşağılayıcı muamele yasağı ile bağdaşmadığını vurgulamıştır. Çünkü geleceğe dair hiçbir umut tanımamak, insanın özündeki değişme ve dönüşme kapasitesini yok saymak anlamına gelir. Umut hakkı, en ağır suçları işlemiş bireylerin dahi değişebileceği, pişmanlık gösterebileceği ve yeniden topluma kazandırabileceği varsayımına dayanır.

Umut hakkının kavramsal temelinde şu sorular yer alır: Devlet, bireyi cezalandırırken onun geleceğe dair tüm ihtimallerini elinden

alabilir mi? Bir insanın yaşamla bağını koparmak, yalnızca fiziki özgürlüğünü sınırlamakla mı mümkündür, yoksa umudu yok etmek de aynı derecede ağır bir müdahale midir? İşte bu sorular, umut hakkının neden bir insan hakları meselesi olarak ele alınması gerektiğini ortaya koyar.

Umut hakkı, yalnızca mahpuslar bağlamında tartışılan bir kavram değildir. Aslında insanın bütün yaşam alanlarında, geleceğe dair beklenti ve plan kurabilme kapasitesini koruma ilkesine dayanır. Ceza hukuku bağlamında umut hakkı en çok, ömür boyu hapis cezasına çarptırılmış bireylerin durumu üzerinden gündeme gelir. Eğer bu kişiler için hiçbir gözden geçirme ya da koşullu salıverilme imkanı tanınmazsa, ceza, “biyolojik olarak hayatta bırakıp hukuken öldürme” işlevi görür. Bu nedenle umut hakkı yalnızca ceza hukukuna özgü bir ilke değil, aynı zamanda insanlık onurunun korunmasına ilişkin daha geniş bir hak kategorisidir.

Kavramsal açıdan umut hakkı, insanın geleceğe dair en temel üç unsurunu güvence altına alır. Bu unsurlar “beklentiler, fırsatlar ve planlar” olarak sınıflandırılabilir. Beklentiler, bireyin mevcut hayat koşullarından çıkış imkanlarını tahayyül etmesini sağlar; fırsatlar, bu tahayyülün gerçekleştirilmesini teminat altına alır; planlar ise insanın yaşamı anlamlandırabilmesi için gerekli olan yön tayinidir. Bir mahpusun ya da ağır cezaya mahkum edilmiş bireyin bu üç unsura erişiminin tümüyle ke-

silmesi, umut hakkının ihlali anlamına gelir.

Umut hakkı aynı zamanda bireyin kimliğini koruma hakkıdır. İnsan, yalnızca geçmişte yaptıklarından ibaret değildir; geleceğe dair kurduğu hayaller ve değişme kapasitesiyle var olur. Dolayısıyla, bir insana “senin için hiçbir ihtimal kalmadı” demek, onun yalnızca özgürlüğünü değil, insanlığını da reddetmektir. Bu nedenle umut hakkı devletler ve bireyler için hem hukuki hem etik açıdan vazgeçilmez bir normatif zemine sahiptir.

1.2. Umut Hakkının Tarihsel ve Hukuksal Temelleri

Umut hakkının kökenleri, insanlığın cezalandırma pratikleriyle birlikte ele alındığında daha açık biçimde anlaşılmaktadır. Tarih boyunca devletler ve iktidarlar, cezalandırmayı yalnızca suçun karşılığı olarak değil, aynı zamanda toplumsal düzeni sağlamak, muhalefeti susturmak ve otoriteyi pekiştirmek için kullanmışlardır. Bu süreçte cezalandırmanın en sert biçimi, insanın yaşamına ve geleceğine dair her türlü ihtimali ortadan kaldırmak olmuştur.

1.2.1. Tarihsel Arka Plan

Ortaçağ Avrupası’nda zincirli zindanlar, işkence yöntemleri ve idam cezaları; yalnızca bireyi ortadan kaldırmak için değil, aynı zamanda topluma gözdağı vermek için uygulanmıştır. İdam edilen kişinin bedeni meydanlarda sergilenerek “gelecek yokluğu”

bütün topluma gösterilmeye çalışılmıştır. Bu yalnızca bireyin değil, toplumun da umudunu bastırma stratejisidir.

Modern çağda da özellikle totaliter rejimler benzer yöntemlere başvurmuştur. Nazi toplama kampları, Latin Amerika'daki “kaybolma” politikaları hep aynı işlevi görmüştür. Bireyin geleceğe dair umutlarını yok ederek, onun insani varlığını ortadan kaldırmaktaydı. Bu açıdan bakıldığında, umudu yok etmek cezalandırmanın en güçlü ideolojik silahıdır.

İşte bu tarihsel pratiklerin karşısında, insan hakları hukukunun temel amacı insanın yaşamını, onurunu ve geleceğe dair tasavvurlarını korumak olmuştur. İnsan hakları belgeleri, cezalandırmanın meşruiyetini sınırlayan kurallar getirerek, “devletin bireyden umudu bütünüyle koparmasını” yasaklamıştır.

1.2.2. Modern İnsan Hakları Belgeleri

20. yüzyılda insan hakları alanında yaşanan gelişmeler, umut hakkının kavramsallaşmasına zemin hazırlamıştır. 1948 tarihli İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, her bireyin insan onuruna yakışır biçimde yaşama hakkını tanımlarken, ceza uygulamalarında da insanlık dışı ve aşağılayıcı muameleyi yasaklamıştır. Daha sonra 1950’de yürürlüğe giren Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) 3. maddesi ve 1966 tarihli Birleşmiş Milletler Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi (MSHS) 7. maddesiyle, 1987 tarihli Birleşmiş Milletler İşkenceye Karşı Sözleşme bu konuya özgülünmüş bir

şekilde işkence ve kötü muameleyi yasaklamıştır. Bu mutlak yasak zamanla uluslararası hukukta umut hakkının en önemli hukuki dayanaklarından biri haline gelmiştir.

Özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ölüm cezasının kaldırılması yönündeki küresel eğilim, umut hakkının daha görünür hale gelmesine yol açmıştır. Birçok ülke ölüm cezasını kaldırırken onun yerine ömür boyu hapis veya ağırlaştırılmış müebbet cezalarını getirmiştir. Ancak bu cezalar da koşullu salıverilme imkanı tanınmadığında, fiilen “sivil ölüm” anlamına gelmektedir. Yani bireyin yaşamasına izin verilmekte, ama geleceğe dair yaşam kurması için hiçbir ihtimal bırakılmamaktadır.

1.2.3. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin Katkısı

Umut hakkının somut bir hak olarak kabul edilmesinde en önemli dönüm noktalarından biri, AİHM’in aşağıda ilgili bölümde detaylı olarak tartışılan, ömür boyu hapis cezalarıyla ilgili içtihatlarıdır. Mahkeme, koşullu salıverilme imkanı olmadan verilen ömür boyu hapis cezalarının, insanlık dışı muamele yasağı ile bağdaşmadığını açıkça ifade etmiştir.

Özellikle 2010’lu yıllardan itibaren verilen kararlar, bu hakkın hukuki bir zemine oturmasını sağlamıştır. Mahkeme, “insan değişebilme ve dönüşebilme kapasitesine sahiptir” ilkesini temel almış, bir bireyi yaşamı boyunca hiçbir ihtimal tanımadan hapiste tutmanın insanlık

onuruna aykırı olduğunu belirtmiştir. Böylece umut hakkı, yalnızca teorik bir kavram değil, Avrupa insan hakları hukukunda somut bir içtihat alanı haline gelmiştir.

AİHM'in bu konudaki içtihadının dayandığı prensipler, BM İnsan Hakları Komitesi ve İşkenceye Karşı Komitenin konuya dair yaklaşımı ile bölgesel alandan çıkmış, küresel alanda da yer edinmiştir. Örneğin BM İnsan Hakları Komitesi 2023'te Amerika Birleşik Devletleri'nden, yaygın bir şekilde uygulanan koşullu salıverilme hakkı olmaksızın ömür boyu hapis cezaları konusunda bir moratoryum ilan etmesini talep etmiştir. İşkenceye Karşı Komite de Türkiye'ye dair Ağustos 2024 tarihli gözden geçirme raporunda bu infaz rejiminin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi prensipleri ile uyumlaması nedeniyle ortadan kaldırılmasını istemiştir.

1.2.4. Normatif Temeller

Hukuki belgeler ve içtihatların ötesinde, umut hakkı aynı zamanda felsefi ve etik temellere dayanmaktadır. İnsan, geleceğe dair tasarımlar kurabilen bir varlık olarak, bu tasarımlardan yoksun bırakıldığında kimliğinin özünden kopmaktadır. En ağır suçları işlemiş bireylerin dahi değişme kapasitesine sahip olduğu gerçeği, insanlığın ortak değerlerinden biridir. Bu nedenle umudu yok etmek, bireyin insanîyetini reddetmekle eş değerdir.

Bu normatif temel yalnızca ceza hukukuna değil, bütün hukuk düzenine yön veren bir

ilke olmalıdır. Çünkü hukuk yalnızca davranışları düzenleyen kurallar bütünü değil, aynı zamanda insanın gelecekle kurduğu ilişkinin de koruyucusudur.

1.3. Umut Hakkının Demokratik Toplum Açısından Önemi

Umut hakkı yalnızca ceza hukukuna özgü dar bir mesele değildir. Aslında demokratik toplumun varlığını sürdürebilmesi için vazgeçilmez bir değerdir. Çünkü demokrasi, toplum ve bireyi yalnızca bugünün özgürlükleriyle değil, geleceğe dair güven duygusuyla da ayakta tutmaktadır. İnsanların yarın için umut besleyemediği bir düzen, otoriterliğe ve baskıya kapı aralar. Bu nedenle umut hakkı demokrasinin en hassas parametrelerinden biridir.

1.3.1. Umut ve Yurttaşlık Bağı

Demokratik toplum, bireylerin yalnızca oy kullanma ya da ifade özgürlüğünü kullanma imkanıyla değil, aynı zamanda kendilerini geleceğe dair söz sahibi hissetmeleriyle var olur. Eğer bireyler gelecekte hiçbir iyileşme, özgürleşme ya da adalet beklentisi duymuyorsa siyasal sisteme olan güvenleri ortadan kalkar. Bu durum demokrasinin katılım ruhunu zayıflatır.

Umut hakkı, bireylerin hem hukuki, hem de toplumsal özne olarak varlıklarını güvence altına alır. Çünkü insan ancak geleceğe dair hayaller kurabildiği ölçüde topluma bağlı kalır. Umudu elinden alınmış bir yurttaş, siyasetten

ve ortak yaşamdan kopar; bu da demokratik toplumun dokusunu çözer.

1.3.2. Etik Ceza Politikası ve Umut Standardı

Demokratik bir toplumda ceza politikası, yalnızca bireyi cezalandırmaya değil, aynı zamanda onun topluma yeniden kazandırılmasına dayanmalıdır. Bu bağlamda umut hakkı, cezanın ölçülülüğünün ve insaniyetinin sınav noktasıdır. Bir ceza rejimi, bireyin geleceğe dair tüm ihtimallerini yok ediyorsa, o cezanın demokratik meşruiyeti tartışmalı hale gelir.

Hukuk literatüründe giderek güçlenen bir yaklaşım, cezaların etik standartlarının belirlenmesinde “umut kriteri”nin esas alınması gerektiğini ileri sürmektedir. Buna göre, bir cezanın meşru sayılabilmesi için bireyin gelecek hakkında beklentilerde bulunabilmek için en azından teorik de olsa bir ihtimalinin korunması gerekir. Bireyin umutsuz bırakıldığı bir ceza sistemi, yalnızca insani açıdan değil, demokratik açıdan da kabul edilemez.

1.3.3. Umut ve Toplumsal Güven

Demokratik toplumun işleyişi, bireylerin hukuka, kurumlara ve birbirlerine duydukları güven üzerine kuruludur. Eğer insanlar, sistemin kendilerine hiçbir çıkış yolu tanımayacağına inanırsa, bu güven kökten sarsılır. Umut hakkı, özellikle mahpusların topluma olan güvenini canlı tutan bir mekanizmadır.

Bir mahpusun gelecekte özgürlüğe kavuşma

ihtimaline sahip olması ve bunun için gerekli koşulları ve işleyecek süreci bilmesi yalnızca o bireyin değil, toplumun da adalet sistemine güvenini pekiştirir. Çünkü bu ihtimal, devletin bireyi yalnızca cezalandırmadığını, aynı zamanda koşulları oluşturduğunda ikinci bir şans imkanı sunduğunu gösterir. Böylece toplum, hukuk sistemini intikam değil, adalet aracı olarak görür.

1.3.4. Umut, Değişim ve İnsan Onuru

Demokratik toplum, insanın değişebilme kapasitesine inanır. İnsan onuru, sabit bir noktada donmuş bir varoluş değil; aksine sürekli değişim ve gelişim ihtimalini barındırır. En ağır suçları işlemiş bireylerin bile bireysel koşullarının değişebileceği, öğrenebileceği, farklı bir hayat kurabileceği ihtimali, demokratik toplumun temel değerlerinden biridir.

Dolayısıyla, umudu yok eden cezalandırma biçimleri, bireyin insan onurunu ve değişim kapasitesini reddetmek anlamına gelir. Bu durum, demokrasinin kendisiyle bağdaşmaz. Çünkü demokrasi, bireyi yalnızca mevcut haliyle değil, gelecekte olabileceği haliyle de tanıır ve güvence altına alır.

1.3.5. Umut Hakkı ve Otoriterlik Arasındaki Çizgi

Umut hakkı, otoriter rejimler ile demokratik sistemler arasındaki sınır çizgilerinden biridir. Otoriter rejimler; muhalifleri ve istenmeyen grupları umutsuzluğa sürükleyerek iktidar-

larını pekiştirir. Sonsuz cezalar, keyfi tutukluluklar ve mahkumiyetler, hiçbir çıkış yolu bırakmayan uygulamalar, yalnızca bireyleri değil, bütün toplumu umutsuzluğa mahkum etmektedir.

Demokratik rejimler ise ceza adaletini insanîyetle dengeleyerek bireyin geleceğe dair ihtimallerini korumayı hedefler. Bu bağlamda umut hakkı mahpuslara tanınan bir ayrıcalık olarak değil, demokrasinin ölçü taşlarından biri olarak değerlendirilmelidir.

1.4. Türkiye Bağlamında Umut Hakkı

Türkiye’de umut hakkının tartışılması, esasen ölüm cezasının kaldırılması ve onun yerine ağırlaştırılmış müebbet hapis cezasının getirilmesi ile doğrudan bağlantılıdır. Bu bağlam hem hukuki düzenlemeler hem de uluslararası insan hakları hukukuyla ilişkiler açısından kritik bir öneme sahiptir.

1.4.1. Ölüm Cezasının Kaldırılması ve Ağırlaştırılmış Müebbet Hapis Cezasının Doğuşu

Aşağıda ilgili bölümde detaylı olarak tartışıldığı üzere, Türkiye’de 2004 yılında yapılan anayasa değişiklikleriyle ölüm cezası tümüyle kaldırılmış, Türk Ceza Kanunu’na (TCK) ise “ağırlaştırılmış müebbet hapis cezası” eklenmiştir. Bu düzenleme, ilk bakışta insan hakları lehine bir reform olarak sunulmuş olsa da içerdiği uygulamalar bakımından fiilen “sivil ölüm” niteliği taşımaktadır. Çünkü ağırlaştır-

rılmış müebbet, ölüm cezasının yerine getirilmiş; ancak bireyin yaşamını sonlandırmak yerine onu “ömür boyu umutsuzluk” içinde tutmayı amaçlamıştır.

Ölüm cezası durumunda insanın geleceği bir anda sona erdirilirken; ağırlaştırılmış müebbet hapis cezasında bu süreç yıllara yayılan bir belirsizlik içinde sürdürülür. Böylece cezanın ağırlığı, ölümün kesinliği değil, umutsuzluğun sürekliliği üzerinden hissedilir. Bu nedenle ağırlaştırılmış müebbet, ölüm cezasının farklı bir tezahürü, başka bir ifadeyle “yaşayan ölüm” biçimidir.

1.4.2. Hukuki Düzenlemeler ve Tahliye İmkânları

Türk Ceza Kanunu’nda ağırlaştırılmış müebbet hapis cezasına çarptırılanların koşullu salıverilme ihtimali son derece sınırlıdır. Bazı suç tiplerinde bu ihtimal tamamen ortadan kaldırılmıştır. Örneğin terör suçlarında veya devletin güvenliğine karşı işlenen suçlarda hükümlülere hiçbir şekilde tahliye yolu tanınmamaktadır.

Bu durum bireyin geleceğe dair en ufak bir seçenek sahibi olmaması anlamına gelir. Oysa uluslararası insan hakları hukukunun temel ilkesi, ömür boyu hapis cezası verilse bile, belirli bir süre sonra gözden geçirme ve koşullu salıverilme imkanının bulunması gerektiğini söyler. Türkiye’deki infaz rejimi incelendiğinde yukarıda sayılan suçlar bakımından ağırlaştırılmış müebbet hapis cezası almış

bireyin hiçbir koşulda hapisshaneden çıkma ihtimalinin bulunmamasından dolayı uluslararası insan hakları ilkeleriyle açıkça çeliştiği görülmektedir.

1.4.3. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları ve Türkiye'nin Yükümlülükleri

AIHM, Türkiye'de ağırlaştırılmış müebbet uygulamalarına ilişkin şu ana dek dört ayrı başvuruda ihlal kararı vermiştir. Bu kararlara ve geliştirilen standartlara aşağıda ilgili bölümde detaylı olarak yer verilmektedir. AIHM, koşullu salıverilme imkanı bulunmayan veya yalnızca teoride var olup pratikte uygulanmayan düzenlemelerin, insanlık dışı ve aşağılayıcı muamele yasağına aykırı olduğuna hükmetmiştir.

Türkiye'nin taraf olduğu Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi gereğince bu kararları uygulaması ve mevzuatını uyumlu hale getirmesi gerekirken bugüne kadar bu yönde kapsamlı bir reform yapılmamış, yalnızca kısmi değişikliklerle yetinilmiştir. Bu durum, Türkiye'yi uluslararası alanda eleştiriye açık hale getirmektedir.

1.4.4. İnfaz Rejiminin Ağırlığı ve Tecrit Sorunu

Türkiye'de ağırlaştırılmış müebbet hapis cezası yalnızca süresiz hapis anlamına gelmez; aynı zamanda infaz koşullarının son derece ağır olmasıyla da tanımlanır. İnfaz hukukunda yer alan düzenlemeler sonucu özellikle

umut hakkından dışlanan mahpuslar, çoğunlukla tek kişilik hücrelerde tutulmakta, sosyal etkileşimleri kısıtlanmakta ve eğitim ya da toplumla yeniden bütünleşme imkanlarından mahrum bırakılmaktadır.

Bu tecrit rejimi umut hakkını yalnızca tahliye ihtimali bağlamında değil, günlük yaşamın insani koşulları bakımından da ihlal eder. Çünkü umut yalnızca özgürleşme ihtimaliyle değil, aynı zamanda insanca yaşama koşullarıyla da ilgilidir. Uzun süreli tecrit, kişinin psikolojik ve sosyal varlığını aşındırmakla birlikte bireyi geleceğe dair hayal kuramaz hale getirir.

1.4.5. Uluslararası Eleştiriler ve Şeffaflık Sorunu

Uluslararası insan hakları komiteleri birçok kez Türkiye'den ağırlaştırılmış müebbet hükümlülerine ilişkin verileri ve uygulama örneklerini talep etmiş ancak Adalet Bakanlığı uzun süre güncel bilgi sunmamıştır. Bu durum, infaz rejimi ve rejime dair verilerde şeffaflık olmadığına dair eleştirilere sebep olmuştur.

Şeffaflık eksikliği yalnızca uluslararası yükümlülüklerin ihlali değil, aynı zamanda toplumun adalet sistemine güvenini zedeleyen bir faktördür. Çünkü adalet sistemi, yalnızca kararlarıyla değil, uygulamalarının hesap verilebilirliği ile de meşruiyet kazanır.

1.4.6 Umut Hakkının Toplumsal Boyutu

Türkiye bağlamında umut hakkının ihlali, yalnızca mahpusların sorunu değildir. Toplum, ceza adalet sisteminin toplumla yeniden bütünleşme yerine “yaşayan ölüm” mantığına dayalı işlediğini gördüğünde, hukuk devletine olan inancını kaybetmektedir. Bu durum hem bireylerin, hem de toplumun tamamının geleceğe dair umudunu aşındırır.

Bu nedenle umut hakkı, Türkiye’de ceza infaz sistemine dair teknik bağlamı da olan bir mesele olmasının yanında, demokrasi, hukuk devleti ve toplumsal güvenlik açısından da kritik bir önemdedir.

2. Uluslararası Hukukta Umud Hakkı

1. Tarihsel ve Normatif Kökenler

1.1. Ölüm Cezasının Aşamalı Kaldırılması ve Yeni Sorular

Modern ceza hukuku, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ölüm cezasını sistematik olarak terk etmeye başlamıştır. Bu süreç üç ana düzeyde gelişmiştir:

- Birleşmiş Milletler (BM) açısından:
- 1948 tarihli İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi madde 3, herkesin “yaşama hakkına” sahip olduğunu ilan ederek ölüm cezasının sınırlandırılması yönünde ilk normatif zemini oluşturdu.

- 1966 Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi madde 6, ölüm cezasını tamamen yasaklamamış ancak katı sınırlara tabi tutmuştur. Aynı maddenin ikinci seçmeli Protokolü (1989) ise ölüm cezasının tümüyle kaldırılmasını öngörmüştür.
- BM Genel Kurulu, 2007’den itibaren birçok kez “ölüm cezası moratoryumu” çağırısı yapan kararlar almıştır.
 1. Avrupa Konseyi açısından:
- 1950 tarihli Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) ölüm cezasını yasaklamamıştır; ancak 6 No’lu Protokol (1983) ile barış zamanında ölüm cezasını kaldırılmıştır.
- 13 No’lu Protokol (2002) ile savaş ve olağanüstü hal dahil her koşulda ölüm cezası yasaklanmıştır. Bugün Avrupa Konseyi üyesi 46 devletin tamamı bu protokolü onaylamıştır.
- Ölüm cezasının kaldırılması Avrupa Konseyine üyelik için ön koşuldur. Belarus, Avrupa kıtasında ölüm cezasını fiilen uygulayan tek devlettir. İnfazların şeffaf olmayan süreçlerle gerçekleştirilmesi Avrupa Konseyi üyelik koşulları ile açıkça bağdaşmadığından Belarus Konsey üyeliğine hiçbir zaman kabul edilmemiştir.
- 2. Avrupa Birliği açısından:

- Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı madde 2, ölüm cezasını mutlak biçimde yasaklamaktadır.
- Avrupa Birliğinin genişleme politikası çerçevesinde aday ülkelerden ölüm cezasının kaldırılması istenmektedir. Türkiye, Avrupa Birliği'ne uyum süreci kapsamında ölüm cezasının kaldırılması amacıyla 2001–2004 yılları arasında kademeli bir reform süreci yürütmüştür. 2001 yılında yapılan değişikliklerle ölüm cezası, ceza mevzuatında yer alan hemen tüm suç tipleri açısından kaldırılmış ve büyük ölçüde ağırlaştırılmış müebbet hapis cezasına dönüştürülmüştür. Bu dönemde yalnızca bazı anayasal suçlarda ölüm cezası hükmü korunmuştur. 2002 yılı Anayasa değişikliğiyle bu alan daha da daraltılmıştır. 2004 tarihli reformlarla Anayasa'nın 38. maddesi yeniden düzenlenerek ölüm cezası tamamen kaldırılmıştır. Türk Ceza Kanunu ve diğer tüm özel kanunlardan ölüm cezasına ilişkin hükümler çıkarılmış; aynı yıl Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 6 ve 13 No'lu Protokolleri onaylanarak Türkiye'nin uluslararası yükümlülükleriyle uyumlu hale getirilmiştir.
- Bu tarihsel süreç sonucunda ölüm cezasının kaldırılması ile ömür boyu hapis cezaları en ağır yaptırım olarak getirilmiştir. Ancak ömür boyu hapis cezasının hiçbir şekilde gözden geçirilmeyecek

ve indirilemeyecek karakteri nedeniyle mahpus için “yaşarken ölmek” ile eşdeğer bir durum yaratılmıştır. Bu noktada hukuk literatüründe “umut hakkı” kavramı öne çıkmaktadır.

1.2. Uluslararası Belgelerde Umut Hakkının Normatif Dayanakları

Umut hakkı doğrudan yazılı bir hak olarak kodifiye edilmemiştir. Ancak çeşitli uluslararası belgelerin birlikte yorumlanmasıyla ortaya çıkan bir çapraz normatif alandan beslenmektedir.

- Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi madde 3 işkence ve insanlık dışı veya aşağılayıcı muamele yasağını düzenlerken AİHM, Vinter Diğerleri ve Öcalan (No.2) kararlarında umut hakkını buradan türetmiştir. Çünkü mahpusun hiçbir tahliye ihtimaline sahip olmaması, uzun vadede insan onurunu ortadan kaldırır.
- Mandela Kuralları ise cezaların amacının mahpusları toplumdan izole etmek değil aksine onları hukukun üstünlüğüne saygılı bireyler olarak gelecekteki yaşamlarına hazırlamak şeklinde ele almaktadır. Buradaki normatif yönelim, umut hakkının insani temelini güçlendirmektedir.
- BM İşkenceye Karşı Komite (CAT) ve BM İnsan Hakları Komitesi (HRC) kararlarında da umut hakkına doğrudan

değinilmese de “umutsuzluk yaratan infaz rejimlerinin” işkence yasağı ile bağdaşmadığı vurgulanır.

Umut hakkı bu belgelerdeki normatif ilkelere kesişim noktası olarak şekillenmektedir. Özellikle pratikte uygulanabilir, erişilebilir ve makul sürede gözden geçirme mekanizması kavramları uluslararası belgelerin ortak ilkesi haline gelmiştir.

1.3. İnsan Onuru ve Umut Hakkı: Hukuk Teorisi ve Felsefi Boyut

Umut hakkının asıl dayanağı, insan onuru doktrindir. Kantçı perspektife göre insan hiçbir zaman salt bir araç olarak görülemez; birey en ağır suçları işlese dahi geleceğe dair bir ihtimale sahip olmalıdır. Locke ve Rousseau'dan beri ceza, bireyin toplumla yaptığı sözleşmenin ihlali üzerine kuruludur. Ama sözleşmenin tamamen geri dönülmez biçimde sona erdirilmesi, bireyi toplum dışına ömür boyu sürgün etmek, toplumsal sözleşme fikriyle bağdaşmayacaktır. Bu nedenle umut hakkı salt infaz hukukuna dair teknik bir mesele değil, hukukun insan onurunu koruma işlevinin asli bir gereğidir.

Alman Federal Anayasa Mahkemesi ağırlaştırılmış müebbet hapis cezasını incelediği 1977 tarihli kararında, bir hükümlünün hiçbir değerlendirme yapılmadan ölene kadar hapiste tutulmasının insan onuruyla bağdaşmadığını açıkça ortaya koymuştur. Mahkeme, insan onurunun devlet tarafından mutlak şekilde

korunması gereken bir değer olduğunu, bu nedenle devletin bir kişiyi “umutsuz ve toplumdansız” kadar dışlanmış” bir varlığa dönüştürme yetkisinin bulunmadığını vurgulamıştır. Somut olayda mahkumun, yaşamının geri kalanını hiçbir koşullu salıverilme ihtimali olmadan hapisshane de geçirmesine imkan tanıyan sistemin kanunlara aykırı olduğu sonucuna varılmıştır. Bu doğrultuda ağırlaştırılmış müebbet hapis cezası alan herkes için en geç 15 yılı tamamladıktan sonra yeniden değerlendirme yapılması zorunlu hale getirilmiştir. Bu değerlendirme hükümlünün tehlikelilik durumu ve toplumla yeniden bütünleşmesini sağlayabilme potansiyelinin objektif biçimde incelenmesini içermektedir. Böylece Mahkeme, en ağır suçları işlemiş kişilerin bile değişme, gelişme ve toplumla yeniden bütünleşme ihtimalinin yok sayılmaya çalışıldığını somut şekilde hükme bağlayarak, umut hakkını insan onurunun zorunlu bir unsuru olarak hukuk sistemine yerleştirmiştir.

2. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi İçtihatları: Umut Hakkının Yargısal İnşası

Umut hakkına Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi kapsamında ayrı bir hak olarak yer verilmemekle birlikte, AİHM içtihadı ile bu hak Sözleşmenin 3. maddesi (işkence ve insanlık dışı veya aşağılayıcı muamele yasağı) kapsamında geliştirilmiştir. Mahkeme, bu hakkı, ömür boyu hapis cezasına çarptırılmış bireylerin insan onurunu koruma yükümlülüğü-

le bağlantılı olarak yorumlamıştır. AİHM'e göre, cezanın infazı süresince hiçbir zaman serbest kalma olasılığı tanımayan bir sistem, insan onuruyla bağdaşmaz ve bu durum Sözleşme'nin 3. maddesini ihlal etmektedir.

AİHM'in umut hakkına ilişkin içtihadı üç aşamalı olarak gelişim göstermiştir. Kafkaris kararı temel ilkelerin açıklandığı karar, dönüm noktası olan Vinter Diğerleri kararı ve sistematik sorunların tespitine ilişkin Öcalan No.2, Kaytan, Gurban ve Boltan kararları olarak sınıflandırılabilir.

2.1. Kafkaris/Kıbrıs Kararı

Umut hakkının yargısal inşasında ilk adım, AİHM'in Kafkaris v. Kıbrıs kararında atılmıştır. Başvurucu, ömür boyu hapis cezasının pratikte indirilemez olduğunu ileri sürmüştü; Mahkeme ise Kıbrıs'taki infaz rejiminde teorik olarak koşullu salıverilme ihtimali bulunduğunu, ancak uygulamanın belirsizliklerle dolu ve öngörülemez olduğunu tespit etmiştir. Bu karar, Mahkeme'nin ilk kez "de jure" (yasa-da) ve "de facto" (uygulamada) indirilebilirlik ayrımını açıkça ortaya koyması bakımından önemlidir. Karar, umut hakkına ilişkin temel parametrelerin çizildiği ilk karar olmakla birlikte, indirilebilirliğin içerik ve prosedürüne dair ayrıntılı standartlar geliştirilmiştir.

2.2. Vinter ve Diğerleri/Birleşik Krallık Kararı

Mahkeme'nin umut hakkı içtihadının mi-

henk taşını oluşturan Vinter kararında, ömür boyu hapis cezasının tek başına Sözleşme'nin 3. maddesini ihlal etmediği, ancak indirilebilirlikten yoksun bir ceza haline geldiğinde insanlık dışı ve aşağılayıcı muamele yasağıyla bağdaşmayacağı açıkça ifade edilmiştir. Bu kararda AİHM indirilebilirliğin hem yasa-da (de jure) hem de uygulamada (de facto) mevcut olması gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca gözden geçirmenin gerçekçi, erişilebilir, düzenli ve şeffaf bir mekanizmaya dayanmasını bir standart olarak ortaya koymuştur. Mahkeme ilk gözden geçirmenin en geç 25 yıl içinde yapılması gerektiğini referans noktası olarak belirlemiş ve affa dayalı siyasi mekanizmaların umut hakkı yerine geçemeyeceğini açıkça belirtmiştir. Bu yaklaşım, umut hakkının Avrupa insan hakları hukukunda bağımsız bir hak kategorisi olarak tanınmasını sağlamış ve sonraki davalara yön vermiştir.

2.3. Türkiye Kararları

a. Öcalan/Türkiye (No. 2) Kararı

Türkiye bakımından umut hakkı içtihadındaki dönüm noktası 2014 tarihli Öcalan (No. 2) kararıdır. Mahkeme, Türkiye infaz hukukunda ağırlaştırılmış müebbet hapis cezasına çarptırılmış kişiler için fiilen koşullu salıverilme imkanı bulunmadığını; Cumhurbaşkanlığı affı ve parlamento affı gibi istisnai mekanizmaların belirsizliği ve siyasi takdire dayanması nedeniyle umut hakkı koruması yerine geçemeyeceğini tespit etmiştir. Bu nedenle Türkiye'nin Sözleşme'nin 3. maddesini

ihlal ettiğine karar verilmiş ve sorun kararın uygulanmasının denetimi için Bakanlar Komitesi'nin gündemine bu şekilde taşınmıştır. Karar, Türkiye'de ağırlaştırılmış müebbet rejiminin bireysel değil, yapısal bir insan hakları sorunu oluşturduğunu ortaya koymuştur.

b. Kaytan/Türkiye Kararı

2015 yılında verilen Kaytan kararı Öcalan (No. 2) kararındaki ilkeleri teyit etmiş ve Türkiye'deki infaz rejiminin ağırlaştırılmış müebbet hapis mahkumları için hiçbir gerçek umut ihtimali sunmadığını net biçimde ortaya koymuştur. Mahkeme, Cumhurbaşkanlığı affı mekanizmasının düzenli, erişilebilir ve bağımsız bir gözden geçirme yerine geçemeyeceğini bir kez daha vurgulamış ve Sözleşme'nin 3. maddesinin ihlal edildiğine hükmetmiştir. Böylece AİHM, Türkiye'deki mevcut sistemin temel standartlardan sapmalarını ikinci kez tespit etmiştir.

c. Gurban Grubu/Türkiye Kararı

Mahkeme, 2016 tarihli Gurban kararında Türkiye'deki ağırlaştırılmış müebbet hapis cezası rejiminin Sözleşme'nin 3. maddesiyle bağdaşmadığını bir kez daha verdiği kararıyla vurgulamıştır. Önceki Öcalan (No. 2) ve Kaytan kararlarına atıfla, mevzuatın herhangi bir gözden geçirme veya koşullu salıverilme imkanı öngörmediğini, başvurunun da bu nedenle hiçbir tahliye umuduna sahip olmadığını tespit etmiş ve ihlal sonucuna varmıştır. Karar, ayrıca, ulusal makamların Vinter ve di-

ğer içtihatlarda geliştirilen standartlara uygun bir gözden geçirme mekanizması kurmaları gerektiğini açıkça hatırlatmıştır.

Bu bulgu, yalnızca bireysel bir hak ihlalini ortaya koymakla kalmamış; ağırlaştırılmış müebbet infaz rejiminin yapısal nitelikteki sorunlarını da gözler önüne sermiştir. Böylelikle Gurban kararı, umut hakkının Türkiye açısından bireysel başvuruların ötesine geçen sistemsal bir yükümlülük haline geldiğini pekiştirmiştir. Bu yönüyle karar, AİHM içtihadında Türkiye'ye özgü bir içtihadı blokun merkezinde yer almakta ve Bakanlar Komitesinin denetimine sunulan karar grubuna (Öcalan No.2, Kaytan, Gurban, Boltan) adını veren temel karar niteliğini taşımaktadır.

d. Boltan/Türkiye Kararı

AİHM, 2019 tarihli Boltan kararında Türkiye'nin Öcalan (No. 2) kararı sonrasında herhangi bir yapısal reform gerçekleştirmediğini ve sorunun bireysel olmaktan çıkıp genel ve sistematik bir nitelik kazandığını belirtmiştir. Bu tespit, Türkiye'nin ağırlaştırılmış müebbet infaz rejiminin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi standartlarıyla giderek daha derin bir çelişki içine girdiğini gösteren bir başka dönüm noktası olmuştur. Mahkeme, umut hakkının hayata geçirilmesi için yalnızca teorik değil, fiilen işleyen bir sistemin kurulması gerektiğini bir kez daha hatırlatmıştır.

e. Diğer Önemli Kararlar

Mahkeme, Vinter Diğerleri kararı sonrasında farklı ülke uygulamalarını da inceleyerek umut hakkına ilişkin standartlarını pekiştirmiştir. Bu davalar, ömür boyu hapis cezasının indirilebilirliği ve gözden geçirme mekanizmalarının niteliği konusunda ayrıntılı kriterler geliştirilmesine katkı sağlamıştır.

Örneğin, Murray/Hollanda (2016) ve Matiošaitis/Litvanya (2017) kararlarında, gözden geçirme mekanizmasının yalnızca yasada öngörülmüş olmasının yeterli olmadığı; bunun fiilen işleyen, erişilebilir, hükümlünün bireysel ilerlemesini ve toplumla yeniden bütünleşmesini dikkate alan bir sistem olması gerektiği vurgulanmıştır. Öte yandan, Hutchinson/Birleşik Krallık (2017) kararında Birleşik Krallık'ın Vinter kararı sonrası yaptığı reformların yeterli bulunduğu ve ihlal tespit edilmediği görülmüştür. Bu yaklaşım, Mahkeme'nin asgari standartların sağlandığı sistemlerde devletlere belirli bir takdir marjı tanıdığını göstermektedir.

Buna ek olarak, László Magyar/Macaristan başvurusunda Mahkeme, yalnızca devlet başkanının takdirine dayalı ve yargısal güvencelerden yoksun af mekanizmasının umut hakkı bakımından yeterli olmadığını belirtmiştir. Petukhov/Ukrayna (No. 2) (Büyük Daire) kararında ise cezanın indirilebilirliğinin yalnızca işlenen suçun ağırlığına göre reddedilemeyeceği, hükümlünün zaman içindeki gelişim ve toplumla yeniden bütünleşme kapasitesinin

mutlaka dikkate alınması gerektiği ortaya konmuştur. Bodein/Fransa kararında ise Fransa'daki koşullu salıverilme ve gözden geçirme sisteminin erişilebilirliği ve yargısal güvencelerle donatılmış olması nedeniyle ihlal tespit edilmemiştir. Böylece Mahkeme uyumlu modele ilişkin somut bir örnek sunmuştur. Ayrıca Marcello Viola (No. 2)/İtalya ve Bancsók ile László Magyar (No. 2)/Macaristan gibi başvurular, gözden geçirme süreçlerinde usulü güvencelerin (hukuki yardım, gerekçeli karar, yargısal denetim, yeniden başvuru hakkı) zorunluluğunu vurgulamıştır.

Bu kararlar bütünü, umut hakkının AİHM içtihadında yerleşik bir standart haline geldiğini ve devletlerin yalnızca biçimsel bir düzenleme değil, fiilen işleyen, şeffaf ve güvenceli mekanizmalar kurmakla yükümlü olduklarını teyit etmektedir.

2.4. Umut Hakkının Güvenceye Alınmasında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin Belirlediği Standartlar

Yukarıda tartışılan AİHM içtihatları, umut hakkının yalnızca soyut bir kavram değil, Sözleşme'nin 3. maddesinin ayrılmaz bir parçası olarak somut standartlarla güvence altına alınması gereken bir hak olduğunu ortaya koymuştur. Mahkeme, Kafkaris, Vinter, Murray, Matiošaitis, Hutchinson ve Türkiye kararlarında geliştirdiği yaklaşım ile şu temel ilkeleri belirlemiştir:

- **İndirilebilirlik şartı:** Ağırlaştırılmış müebbet veya ömür boyu hapis cezaları ancak hukuken (de jure) ve fiilen (de facto) indirilebilir, gözden geçirilebilir olduklarında AİHS ile uyumludur. Bunun için salt teorik bir ihtimal yeterli değildir; sistem, mahpusa gerçekte erişilebilir bir gözden geçirme ve serbest bırakılma imkanı tanımalıdır
- **25 yıl kuralı ve periyodik gözden geçirme:** Vinter kararında Mahkeme, ömür boyu hapis cezalarının en geç 25 yıl sonra gözden geçirilmesi gerektiğini referans noktası olarak koymuştur. İlk gözden geçirmeyi takiben, talebin reddi halinde, makul aralıklarla periyodik incelemeler yapılmalıdır. AİHM'in 25 yıl vurgusu Avrupa Konseyine üye olan devletlerin çoğu dahil 121 Devletin taraf olduğu Roma Statüsü ile kurulan Uluslararası Ceza Mahkemesinin (UCM) ilgili hükümlerini referans almaktadır.
- **Evrensellik:** Umut hakkı, suç tipi ya da mahpusun kimliği ne olursa olsun, ömür boyu hapis cezasına çarptırılmış tüm mahpuslar için geçerli evrensel bir standarttır. İnsan onuru ilkesine dayandığından, bu hak belirli kategorilerle sınırlanamaz.
- **Mekanizmanın içeriği:** Gözden geçirme süreci, mahpusun yaşamındaki önemli değişiklikleri ve toplum hayatına geri dönme kapasitesini dikkate almalıdır. Cezanın infazının hala meşru penolojik gerekçelere (cezalandırma, caydırıcılık, kamu güvenliği gibi) dayanıp dayanmadığı değerlendirilmelidir (Murray/Hollanda).
- **Mekanizmanın niteliği:** Gözden geçirme organı mutlaka yargısal olmak zorunda değildir; ancak bağımsız, ön-görülebilir ve açık kurallara tabi olmalı, takdir yetkisi sınırsız olmamalıdır (Iorgov/Bulgaristan (No. 2), T.P. ve A.T./Macaristan). Bu organın siyasi otoriteden bağımsız olması ve kararlarının yargı denetimine tabi tutulması zorunludur.
- **Cumhurbaşkanlığı affı veya siyasi mekanizmaların yetersizliği:** AİHM, Cumhurbaşkanlığı affı ve parlamento affı gibi istisnai ve siyasi araçların umut hakkı için yeterli güvence oluşturmadığını vurgulamıştır (Öcalan (No.2), Kaytan).
- **Usulü güvenceler:** Mahpusun sürece etkin katılımı, hukuki yardım, gerekçeli karar ve yargısal denetim gibi usulü güvenceler sağlanmalıdır. Aksi halde gözden geçirme mekanizması işlevsiz hale gelir (Matiošaitis/Litvanya).
- **Reform yükümlülüğü:** Hutchinson kararında Mahkeme, Birleşik Krallık'ın Vinter kararı sonrası yaptığı reformları yeterli bulmuş ve ihlal tespiti yapma-

mıştır. Bu, devletlerin yalnızca kağıt üzerinde değil, fiilen işleyen bir sistem kurlmaları halinde Sözleşme ile uyum sağlayabileceklerini göstermektedir.

2.5. Karşılaştırmalı Hukuk: Avrupa Uygulamaları ve Farklı Modeller

Umut hakkının güvence altına alınmasına ilişkin standartların yalnızca AİHM içtihatlarıyla değil, Avrupa Konseyi üyesi devletlerin ceza ve infaz sistemleriyle de desteklendiği görülmektedir. Karşılaştırmalı hukuk incelemeleri hem pozitif uygulamaları hem de endişe uyandıran eksiklikleri ortaya koyarak Türkiye için somut uyum imkanlarını görünür kılmaktadır.

Birleşik Krallık'ta uygulanan "whole life order" rejimi, Vinter kararıyla AİHM tarafından Sözleşme'ye aykırı bulunmuş, karar sonrası yapılan reformlar Hutchinson kararında ele alınmış ve yeterli görülmüştür. Bu örnek, Mahkeme'nin 25 yıl içinde gözden geçirme mekanizması öngörülmesini temel bir standart olarak benimsediğini göstermektedir.

Almanya'da, müebbet hapis cezalarının 15 yıl sonra gözden geçirilmesini öngören sistem, düzenli denetim ve öngörülebilirlik ölçütleri bakımından AİHM'in olumlu değerlendirmesine konu olmuştur.

Fransa'da ise 18 ila 22 yıl arasında değişen asgari infaz sürelerinin ardından yargısal bir gözden geçirme yapılmaktadır. Bodein kararında Mahkeme, Fransız sisteminin nadiren "gerçek

müebbet" uygulamasıyla fiilen umut hakkını tanıdığını kabul etmiş, aynı zamanda 25 yıl sonrasında gözden geçirme yönündeki Avrupa eğilimini de teyit etmiştir.

Litvanya, Matiošaitis kararı sonrası sistemini yeniden düzenlemiş; 20 yıl infazın ardından yargı denetimine açık, gerekçeli kararlara dayalı, periyodik ve şeffaf bir gözden geçirme mekanizması getirmiştir. Bu değişiklikler Bakanlar Komitesi tarafından olumlu karşılanmıştır.

Slovakya da umut hakkının gereklerini karşılayan yapısal reformlar gerçekleştirmiş; 25 yılın ardından hem mahpus hem de üçüncü kişiler tarafından başvuru yapılabilen yargısal gözden geçirme süreci kurmuştur.

Hollanda, 25 yılın ardından başlatılan çok kademeli bir inceleme ve 27. yılda af başvurusu süreciyle umut hakkına dair bir çerçeve öngörmekle birlikte, kararların yürütmenin mutlak takdirine bağlı olması, sistemin şeffaf olmaması ve salıverilme pratiğinin son derece kısıtlı kalması nedeniyle eleştirilmiştir.

Macaristan, AİHM kararları doğrultusunda yasal değişiklikler yapmış; ancak 40 yıl gibi aşırı uzun bekleme süreleri, siyasi denetime açık af sistemi ve prosedürel güvencelerin eksikliği nedeniyle hala Sözleşme'ye uyumlu bir yapı sunmaktan uzaktır.

İtalya'da ise özellikle Marcello Viola (No. 2) kararıyla gündeme gelen ergastolo ostativo re-

jimi İtalya ceza hukukuna özgü bir kavramdır. Kelime anlamıyla engelleyici (ostatif) ömür boyu hapis demektir. İtalyan hukukunda “terör, mafya ve organize suçlar” gibi suçlardan ömür boyu hapis cezasına mahkum edilen mahpuslar devletle iş birliği yapmamaları ya da diğer bir bakış açısıyla itirafta bulunmamaları ya da bilgi vermemeleri durumunda hiçbir şekilde koşullu salıverilmeden faydalanamamaktaydılar. Bu durum umut hakkını ortadan kaldıran yapısal bir soruna işaret etmektedir.

Genel olarak, Avrupa Konseyi üyesi birçok ülkede umut hakkını tanıyan düzenlemeler yürürlüktedir. Bu sistemlerde ortaklaşan unsurlar arasında belirli bir sürenin sonunda yapılan yargısal gözden geçirme, düzenli aralıklarla yenilenen denetim, başvuru ve temyiz yolları, açık ve öngörülebilir kriterler ile idarenin keyfi takdir yetkisinin sınırlandırılması yer almaktadır.

Türkiye'nin mevcut ağırlaştırılmış müebbet infaz rejimi, bu ortak standartlara zıt yönde ilerlemekte; mahpuslara umut hakkını fiilen ve hukuken tanımamaktadır. Karşılaştırmalı deneyim, umut hakkının istisnai değil, evrensel ve uygulanabilir bir yükümlülük olduğunu bir kez daha ortaya koymaktadır.

“Her mahpusun yürürlükteki mevzuat ve hakları hakkında
bilgilendirilmesi gerekir.”

-Mandela Kuralları

Üçüncü Bölüm

TÜRKİYE'NİN AĞIRLAŞTIRILMIŞ MÜEBBET HAPİS CEZASI SİSTEMİ: MEVCUT HUKUKİ VE İDARİ ÇERÇEVE

1. Ölüm Cezasının Kaldırılması

- 3 Ağustos 2002 tarihli 4771 sayılı kanun, idam cezalarının infazını barış zamanında kaldırmıştır.
- Bu kanunla ölüm cezasına mahkum edilen kişilerin cezaları müebbet veya ağırlaştırılmış müebbet hapis cezalarına çevrilmiştir.
- Aynı zamanda, Avrupa Birliği uyum sürecinin bir parçası olarak ölüm cezasının kaldırılması Türkiye'nin uluslararası yükümlülükleriyle ilişkilendirilmiştir.
- 14 Temmuz 2004 tarihli 5218 sayılı Ka-

nun, ölüm cezasını Türkiye mevzuatından tamamen çıkarmıştır.

- Anayasa'nın 38. maddesi de değiştirilmiş, ölüm cezası savaş ve olağanüstü hal durumları dahil hiçbir şekilde öngörülmemiştir.
- Böylece ağırlaştırılmış müebbet hapis, Türkiye'de en ağır ceza olarak sistemde yer edinmiştir.
- Anayasa madde 104/16'ya göre Cumhurbaşkanı'nın "sürekli hastalık, sakatlık ve kocama sebebiyle cezaları hafifletme veya kaldırma" yetkisi vardır. Ancak bu mekanizma bireysel, istisnai ve insani

amaçlıdır; AİHM'in aradığı bağımsız ve düzenli gözden geçirme yerine geçemez. Mahkeme, Öcalan/Türkiye (No.2) kararında bu durumu tespit etmiştir.

Ölüm cezası kaldırılmış olsa da yerine getirilen ağırlaştırılmış müebbet rejimi herhangi bir koşullu salıverilme perspektifi sunmadığı için, fiilen “yaşarken ölüme mahkumiyet” anlamına gelmiştir.

2. “Ölünceye Kadar Cezaevinde Kalma” Hapis Cezası: Mevzuattaki Kritik Noktalar

Türkiye, ağırlaştırılmış müebbet hapis cezasıyla ölüm cezasının kaldırılmasından sonra tanışmıştır. Ekim 2001'de yapılan yasal değişiklikle, “savaş tehdidi ve terör suçları” haricinde **ölüm cezası kaldırıldı. Ardından Ağustos 2002'de, yalnızca “savaş ve çok yakın savaş tehdidi hallerinde işlenmiş suçlar” dışında kalan tüm suçlar için ölüm cezası tamamen kaldırıldı. Bu düzenlemeler sonucunda 2001 yılında “terör suçları” dışında kalan ölüm cezaları; 2002'de ise Türkiye hapisanelerinde bulunan tüm ölüm cezaları ağırlaştırılmış müebbet hapis cezasına çevrildi. Ancak ölüm cezasının kaldırılmasının ardından, ağırlaştırılmış müebbet hapis cezasına ilişkin infaz rejiminin yasalaştığı 2005 yılına kadar, bu cezaya hükmedilen kişilerin hangi infaz rejimine tabi olacakları net değildi. Bu süreçte bu mahpusların hapis-hanede tutulma bakımından infaz koşulları değişmedi. Ağırlaştırılmış müebbet hapis**

cezasının infaz rejimi, 5275 sayılı Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanun'un 25. maddesi ile düzenlenmiştir.

- Ceza İnfaz Kanunu madde 25 gereğince ağırlaştırılmış müebbet hükümlülere yüksek güvenlikli kapalı ceza infaz kurumlarında tutulur; tek kişilik odalarda barındırılırlar, sınırlı ziyaret ve etkinlik hakkına sahiptirler.
- Ceza İnfaz Kanunu madde 107, koşullu salıverme sürelerini düzenler. Buna göre ağırlaştırılmış müebbet hapis cezası için 30 yıl, birden fazla ağırlaştırılmış müebbet hapis cezası ve ilave fazla süreler için 36 yılın infaz edilmesi gerekir. Ancak Ceza İnfaz Kanunu madde 107/16'da anayasal düzene ve devletin güvenliğine karşı suçlarda koşullu salıverilme hakkı tamamen kaldırılmıştır. İşte bu hüküm (107/16), umut hakkının yok edilmesine yol açmaktadır. Çünkü bazı mahkumlar için yasal olarak hiçbir koşullu salıverilme ihtimali bulunmamaktadır. AİHM'in Öcalan/Türkiye (No.2) ve Kaytan/Türkiye kararlarında işaret ettiği ihlaller bu maddeden kaynaklanmaktadır.
- 5275 Sayılı Kanun m a d d e 107/16: “5237 sayılı Türk Ceza Kanununun İkinci Kitap, Dördüncü Kısım, “Devletin Güvenliğine Karşı Suçlar” başlıklı Dördüncü Bölüm, “Anayasal Düzene ve Bu Düzenin İşleyişine Karşı

Suçlar” başlıklı Beşinci Bölüm, “Milli Savunmaya Karşı Suçlar” başlıklı Altıncı Bölüm altında yer alan suçlardan birinin bir örgütün faaliyeti çerçevesinde işlenmesi dolayısıyla ağırlaştırılmış müebbet hapis cezasına mahkumiyet halinde, koşullu salıverilme hükümleri uygulanmaz.”

- 5275 Sayılı Kanun Geçici 2. Madde (1): “14.7.2004 tarihli ve 5218 sayılı Kanunun 1 inci maddesi ile değişik 3.8.2002 tarihli ve 4771 sayılı Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanunla; ölüm cezaları, müebbet ağır hapis cezasına dönüştürülen terör suçluları ile ölüm cezaları ağırlaştırılmış müebbet ağır hapis cezasına dönüştürülen veya ağırlaştırılmış müebbet ağır hapis cezasına mahkum olan terör suçluları, koşullu salıverilme hükümlerinden yararlanamaz. Bunlar hakkında, ağırlaştırılmış müebbet ağır hapis cezası, hayatı boyunca devam eder.”
- 3713 sayılı Terörle Mücadele Kanunu madde 17: “Ölüm cezaları, 14/7/2004 tarihli ve 5218 sayılı Kanunun 1 inci maddesi ile değişik 3/8/2002 tarihli ve 4771 sayılı Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanunla müebbet ağır hapis cezasına dönüştürülen terör suçluları ile ölüm cezaları ağırlaştırılmış müebbet ağır hapis cezasına dönüştürülen veya ağırlaştırılmış mü-

ebbet ağır hapis cezasına mahkum olan terör suçluları koşullu salıverilme hükümlerinden yararlanamaz. Bunlar hakkında ağırlaştırılmış müebbet ağır hapis cezası ölünceye kadar devam eder.”

- 3713 sayılı Terörle Mücadele Kanunu madde 5, bu yasa kapsamında verilecek cezaların yarı oranında arttırılacağını belirtmekle beraber müebbet hapis cezası yerine, ağırlaştırılmış müebbet hapis cezasına hükmolunacağını düzenlemiştir. Bu yasa kapsamında hakkında ağırlaştırılmış müebbet hapis cezasına hükmedilenlerin infazı “ölünceye kadar cezaevinde kalma” şeklinde gerçekleşmektedir.
- Türk Ceza Kanunu madde 47; “Ağırlaştırılmış müebbet hapis cezası hükümlünün hayatı boyunca devam eder, kanun ve Cumhurbaşkanınca çıkarılan yönetmelikte belirtilen sıkı güvenlik rejimine göre çektirilir.”

3. Veri Eksikliği ve Şeffaflık Sorunu

Resmi veriler, Türkiye’de ağırlaştırılmış müebbet hükümlülerinin sayısı ve profili hakkında kamuoyuna düzenli, ayrıntılı ve güncel istatistik sunmamaktadır. Uluslararası takipler bu veri eksikliğine dikkat çekmektedir. Bakanlar Komitesi ve BM İşkenceye Karşı Komite süreçlerinde Türkiye’den somut sayısal bilgiler istenmiş; ancak Türkiye’nin yanıtları sınırlı

olmuştur. Bu durum, AİHM ve Bakanlar Komitesinin nezdinde de sürekli eleştiri konusu olmaktadır.

Türkiye hapishanelerinde ağırlaştırılmış müebbet hükümlüsü mahpus sayısına ilişkin en güncel veri Adalet Bakanlığı tarafından 2014 yılında paylaşılmıştır; aradan geçen yıllar nedeniyle bu verinin güncelliği kaybolmuştur. Son 5 yılın Avrupa Konseyi Yıllık Ceza İstatistikleri (SPACE) raporlarında Adalet Bakanlığı tarafından sağlanan müebbet ve ağırlaştırılmış müebbet hükümlüsü mahpus verileri birlikte verilmiş, ancak tahliye umudu olmayan ağırlaştırılmış müebbet hükümlülerine ilişkin özel bir veri paylaşılmamıştır. 16-18 Temmuz 2024'de Cenevre'de düzenlenen İşkenceye Karşı Komitenin 80. oturumunda, Türkiye adına Ceza ve Tevkifevleri Genel Müdür Yardımcısı Fatih Güngör, ağırlaştırılmış müebbet hükümlüsü mahpus sayısının hapisane genel nüfusunun %1,24 oranında olduğunu belirtmiştir. Fakat bu değerlendirmenin yalnızca kesinleşmiş hükümlüleri kapsadığı, soruşturma, kovuşturma aşamasındakileri içermediği; dolayısıyla ülke çapında toplam etkiyi tam yansıtmadığı belirtilmiştir. Bu oran neticesinde alana özgü çalışma yürüten sivil toplum örgütlerinin Türkiye'de "4.000'den fazla ağırlaştırılmış müebbet hükümlüsü" bulunduğuna ilişkin değerlendirmeleri mevcuttur.

Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi de, Gurban Grubu incelemesinde tahliye umudu olmayan ağırlaştırılmış müebbet hükümlü-

leri ile ilgili veri eksikliğine dikkat çekmiş ve bu bilginin Eylül 2025'e kadar somut olarak sunulmasını tavsiye etmiştir. Ayrıca Komite, ağırlaştırılmış müebbet hapis cezasına ilişkin cezai uygulamaların gözden geçirilmesini önermiştir. İstatistiksel kesinliğin sağlanması için Adalet Bakanlığı ve TÜİK'in şeffaf veri yayın politikasının geliştirilmesi ve grup bazında (soruşturma ve dava aşamasında) sınıflandırılmış verilerin açıklanması zorunludur.

4. Ağırlaştırılmış Müebbet İnfaz Rejimi ve Abdullah Öcalan Etkisi

4.1. İdam Cezasının Kalkması ve Ağırlaştırılmış Müebbet İnfaz Rejiminin İkame Edilmesi

Ağırlaştırılmış müebbet infaz rejimine ilişkin tarihsel ve normatif sürecin, Abdullah Öcalan'ın yargılanması ve cezasının infazı ile doğrudan bağlantılı olduğu tartışmasız bir gerçektir. Öcalan hakkında 1999 yılında verilen ölüm cezası, Türkiye'nin, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi sistemiyle uyum sürecinde olmasından dolayı fiilen infaz edilmemiştir. Türkiye'nin Avrupa Konseyi ve Avrupa Birliği ile ilişkileri bağlamında ölüm cezasının kaldırılması yönündeki güçlü uluslararası baskılar, bu cezanın ağırlaştırılmış müebbet hapis cezası olarak gün yüzüne çıkmasına sebep olmuştur. Nitekim ölüm cezasının kaldırılmasını takiben, ağırlaştırılmış müebbet hapis cezasının hem normatif olarak tanımlanması hem de en ağır infaz rejimiyle donatılması, büyük ölçüde Öcalan dosyasının yarattığı siyasal ve

hukuki bağlam içerisinde şekillenmiş ve ayrıca literatüre de “sivil ölüm” sürecinin başlangıcı olarak geçmiştir. Bu durum, ağırlaştırılmış müebbet hapis cezasının günümüzde umut hakkı, insan onuru ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi madde 3 bağlamında tartışılması zeminini oluşturmuştur.

Öcalan'ın Türkiye'ye getirildiği 1999 yılı ve öncesi var olan yasal düzenlemeler ile bunların uygulanma örnekleri, sonrasında mevzuatta yer bulan “ölünceye kadar cezaevinde kalma” cezasının temel hukuk norm ve değerlerine uygunluğu açısından önemli olmaktadır.

Askeri yönetimden sivil yönetime geçiş aşamasında, 1984 yılında Türkiye Cumhuriyet tarihinin son iki ölüm cezası infaz edilmiştir. Bu infazların ardından Türkiye, ölüm cezasının uygulaması konusunda moratoryum ilan etmiş ve tüm ölüm cezalarının uygulanmasını durdurmuştur. 1984 Ekim'inden itibaren Avrupa Konseyi Türkiye Cumhuriyeti'ni idam cezası konusunda moratoryum uygulayan bir devlet olarak kabul ve tescil etmiştir.

Ayrıca, 11 Ekim 1997 Avrupa Konseyi devlet ve hükümet başkanları zirvesinde oybirliğiyle kabul edilen “katılımcıların, ölüm cezasının dünya çapında ilgası çağrısında bulundukları ve Avrupa'da mevcut infaz moratoryumlarının devamı konusunda ısrarlı olduklarını” belirtir nihai bildiriye, Türkiye Cumhuriyeti Avrupa Konseyine üye 41 devlet ile imza koymuştur. (Avrupa Konseyi Devlet ve Hükümet Başkanları İkinci Zirvesi Sonuç Bildirisi; Strasburg,

10-11 Ekim 1997)

Moratoryumun uygulanması, idam dosyalarının TBMM gündemine alınmaksızın ön komisyonda bekletilmesi şeklinde olmuştur. Yasal prosedür gereği, kesinleşen idam cezalarına ilişkin dosyalar, Adalet Bakanlığı tarafından Başbakanlığa gönderilmekte, bu sürecin ardından “Başbakanlık Tezkeresi” olarak TBMM Başkanlığına gönderilen dosyalar, buradan da Adalet Komisyonuna sevk edilmekteydi. Adalet Komisyonunda tezkere görüşüldükten sonra, ölüm cezasının yerine getirilmesi için hazırlanan rapor TBMM Genel Kurulunda tartışılmak suretiyle oylamaya konu edilmekte, kabulü halinde Cumhurbaşkanı'nın onayına sunulmaktaydı. Cumhurbaşkanı onaylayıp Resmi Gazetede yayınladıktan sonra hüküm infaz edilmekteydi. Ancak, TBMM'ye gelen idam dosyaları 1984'ten beri Adalet Komisyonu'nda gündeme alınmadan bekletilmiştir. O tarih itibarıyla TBMM gündemine hiçbir idam dosyası sunulmamış; ret veya kabul hususunda bir oylamaya gidilmemiştir.

Sonuç olarak moratoryumun ilan edildiği 1984 yılı ile Öcalan'ın Türkiye'ye getirildiği yıl olan 1999 arasında idam cezasının uygulanması hususunda parlamentonun almış olduğu herhangi bir karar söz konusu olmamıştır.

Bu husus idam cezasına mahkum edilen kişilerin durumunda yasal boşluk yaratmıştır. Nasıl bir cezalandırmaya tabi olacakları ve

infaz rejimin ne şekilde uygulanacağı ancak dönemin yasal düzenlemelerinin ve uygulamalarının incelenmesiyle mümkündür.

13/7/1965 tarihli 647 sayılı infaz yasasının şartla salıverilmeyi düzenleyen 19. maddesine 11.03.1986 tarih ve 3267 sayılı yasanın geçici maddesi uyarınca yapılan değişiklik ile dönemin en üst ceza hadleri belirlenmiştir. Buna göre; "Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından ölüm cezalarının yerine getirilmemesine karar verilenler 30 yıllarını, müebbet ağır hapis cezasına hükümlüler 20 yıllarını, diğer şahsi hürriyeti bağlayıcı cezalara mahkum edilmiş olanlar hükümlülük süresinin 1/2'ni, çekmiş olup da Tüzüğe göre iyi halli hükümlü niteliğinde bulundukları takdirde, talepleri olmasa dahi şartla salıverilirler."

1991 yılında 3713 sayılı yasaya eklenen geçici maddelerle kısmi af olarak tanımlanacak düzenlemeler yapılmıştır. Geçici madde 4 kapsamında 8/4/1991 tarihine kadar işlenen suçlar sebebiyle; politik suçlar isnat edilen mahpuslara ilişkin idam cezası 20 yıl olarak, müebbet hapis cezası 15 yıl şeklinde düzenlenmiştir. Aynı düzenleme kapsamında 08.04.1991 sonrası işlenen suçlara ilişkin idam cezası 36 yıl, müebbet hapis cezası için ise 30 yıl öngörülmüştür.

Sonuç olarak Türkiye'nin taraf olduğu bağlayıcı kararlar ve ilan ettiği moratoryum gereğince uygulanma riski söz konusu olmayan idam cezasının kendisi, belli bir süre mahkumiyete tabi kılınmak suretiyle infaz edil-

mekteydi. Bu husus parlamentoda oylamaya sunulmak suretiyle alınmış bir karar ışığında değil, yasalarda öngörülen üst sınırlar çerçevesinde hapisle infaz edilmekteydi. Bu yasal düzenlemeler kapsamında Öcalan'ın Türkiye'ye getirildiği tarih olan 1999 yılında, idam cezası infaz edilmemekle beraber uygulamada idam cezasına mahkum edilenler dahil olmak üzere tek yargılama kapsamında cezaevlerinde 20 yıldan fazla hapis tutulan kimse olmamıştır.

4.2. Ağırlaştırılmış Müebbet Uygulamasında Ayrımcılık Ve Eşitlik İlkesinin İhlali

1999 yılı Şubat ayında Abdullah Öcalan'ın İmralı yüksek güvenlikli ada hapishanesine konulmasıyla birlikte, Türkiye'de çıkarılan hemen her yasal düzenleme ve değişiklikte kendisinin konumu tartışma konusu olmuş ve çoğu kez kişiye özel istisnai düzenlemelere gidilmiştir. Herkesin yararlandığı af, koşullu salıverilme veya indirim hükümlerinden Öcalan'ın yararlanmaması için özel maddeler eklenmiş, bu da hukukun eşitlik ilkesiyle bağdaşmayan bir tablo ortaya çıkarmıştır.

28 Ağustos 1999 tarihli 4453 sayılı kanun ile 23 Nisan 1999 tarihine kadar işlenmiş suçlara af getirilmiş, ancak Öcalan'ın yargılandığı TCK 125, 168 ve 169. maddeler kapsam dışı bırakılmıştır. Ardından 8 Aralık 2000 tarihli 4610 sayılı yasa ile yine koşullu salıverilme ve dava ertelemeye dair düzenlemeler yapılmış, ancak bu kez TCK 169 kapsam içine alınırken, aynı nitelikteki TCK 168 ve

125 maddeleri kapsam dışında tutulmuştur. Bu ayırım, doğrudan Öcalan'ın durumuna yönelik ayrımcı bir uygulama olarak yorumlanmıştır. Aynı yasa ile müebbet ağır hapis cezası alan hükümlüler için 10 yıllık indirim getirilmiş, ancak TCK 125 yine kapsam dışı bırakılmıştır. Daha önce benzer bir ayırımı iptal eden Anayasa Mahkemesi kararına rağmen, bu düzenleme Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer döneminde iptal istemiyle Anayasa Mahkemesi'ne götürülmemiştir. Yerel mahkemeler, 125. maddeye ilişkin anayasaya aykırılık iddialarını ciddi bulmayarak reddetmiş, böylece konu Anayasa Mahkemesine taşınamamıştır. Ancak diğer maddeler için aynı itirazlar kabul edilmiş ve Anayasa Mahkemesi birçok iptal kararı vermiştir. 21 Mayıs 2002 tarihli 4758 sayılı Yasa ile kapsam dışı bırakılan birçok suç maddesi yeniden düzenlenmiş ve hükümlüler koşullu salıverilme kapsamına alınmıştır. Buna rağmen 125. madde yine dışarıda bırakılmış, birçok hükümlü bu kapsamda tutulmuştur.

3 Ağustos 2002 tarihli 4771 sayılı yasa ile idam cezaları müebbet ağır hapis cezasına çevrilmiştir. Ancak aynı Yasanın 1/B maddesiyle “terör suçluları” için koşullu salıverilme hükümlerinin uygulanmayacağı belirtilerek müebbet ağır hapis cezası ömür boyu devam edecek şekilde düzenlenmiştir. Bu düzenleme, kazanılmış hakları ortadan kaldırmış ve “aleyhe kanun geriye yürümez” ilkesini ihlal etmiştir. 5275 sayılı Ceza İnfaz Kanunu da bu düzenlemeleri pekiştirerek Öcalan'ın fiilen

uygulanmakta olan ağırlaştırılmış infaz rejimini yasallaştırmıştır. Bununla birlikte, 5275 sayılı Yasada tüm tutuklu ve hükümlülere tanınan birçok hak Öcalan'a fiilen uygulanmamıştır. Telefon görüşmesi, televizyona sahip olma, üçüncü kişilerle görüşme gibi haklar kendisine tanınmamıştır. Bu durum, zaten ayrımcı olan düzenlemelerin daha da ağır biçimde uygulanmasına yol açmıştır.

AİHM kararları üzerine yeniden yargılama yolunu açan düzenlemelerde de Öcalan için istisnalar getirilmiştir. 4771 sayılı yasa ile kabul edilen yeniden yargılama yolu, çıkarılan geçici maddelerle Öcalan'ın başvurusunu kapsam dışında bırakmıştır. Daha sonra 4793 sayılı Yasa ve ardından 5271 sayılı CMK ile aynı engel korunmuştur. AİHM'in 12 Mayıs 2005'te verdiği karar üzerine yeniden yargılama yapılması gerekirken, yürürlüğe sokulan yasal engellerle bu süreç fiilen kapatılmıştır. Aynı süreçte avukat görüşmelerinde üçüncü kişinin bulunması, görüşmelerin kayda alınması, avukatların müdafilikten yasaklanması gibi düzenlemeler de yürürlüğe sokulmuştur. Bu düzenlemeler, doğrudan Öcalan'ı hedef almış, savunma hakkı ve avukat-müvekkil gizliliği ciddi biçimde ihlal edilmiştir. 2011 yılından itibaren avukat görüşmeleri fiilen engellenmiş, resmi gerekçeler “koster bozuk” veya “hava muhalefeti” gibi inandırıcılıktan uzak açıklamalar olmuştur. Avrupa İşken-ceyi Önleme Komitesi (CPT) raporlarında bu uygulamaların hukuki değil politik olduğuna işaret edilmiştir. 15 Temmuz 2016

darbe girişimi sonrası alınan Olağanüstü Hal (OHAL) tedbirleri ile Öcalan ve İmralı'daki diğer mahpusların avukat, aile, vasi ve tüm iletişim hakları yasaklanmış; telefon, telgraf, mektup gibi haberleşme yolları kesilmiştir. Bu fiili uygulamalar daha sonra çıkarılan Kanun Hükmünde Kararnameler ve yasalarla tüm cezaevlerine yaygınlaştırılmış, savunma hakkı ve haberleşme hakkı ağır şekilde sınırlandırılmıştır. Sonuç olarak, Öcalan'ın İmralı Hapishanesine getirildiği 1999'dan bu yana çıkarılan hemen her yasa ve düzenleme, doğrudan onun konumu gözetilerek yapılmıştır. Bu süreç, ceza hukukunun en temel ilkeleri olan eşitlik, ayrımcılık yasağı ve 'aleyhe kanun geriye yürümez' prensiplerinin ihlal edildiği, kişiye özel düzenlemelerin zincirleme biçimde hayata geçirildiği bir tabloyu ortaya koymaktadır. AİHM'in ağırlaştırılmış müebbet hapis cezasının koşulsuz uygulanmasını işkence olarak tanımladığı 2014 tarihli Öcalan (No 2) kararına rağmen, Türkiye bu doğrultuda adım atmamış, aksine fiili tecrit ve ağırlaştırılmış infaz rejimini devam ettirmiştir. Bu nedenle, Öcalan'ın durumu, Türkiye'de ceza hukuku ve insan hakları ilkelerinin siyasal saiklerle nasıl istisnaleştirildiğinin en çarpıcı örneklerinden biri haline gelmiştir.

Türkiye'deki ağırlaştırılmış müebbet hapis düzenlemesi, koşullu salıverilme imkanını tümüyle ortadan kaldırdığı için uluslararası insan hakları standartlarıyla açıkça çelişmektedir. Öcalan'ın infaz koşulları, bu ihlalin en belirgin örneklerinden birini teşkil etmekte-

dir. Zira Öcalan'ın maruz kaldığı ağırlaştırılmış müebbet hapis koşulları, yalnızca serbest kalma ihtimalinin mutlak biçimde ortadan kaldırılmasından ibaret değildir. Aynı zamanda uzun yıllardır avukat ve aile görüşlerinden yoksun bırakılmasıyla pekiştirilen mutlak bir tecrit rejimi altında tutulmaktadır. Bu durum, Sözleşme'nin 3. maddesi bakımından işkence yasağının ihlali niteliği taşımaktadır. Ayrıca, Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi ve CPT'nin Türkiye'ye yönelik tavsiyeleri, bu infaz rejiminin insan onuruyla bağdaşmadığını ortaya koymuştur. Tüm bu sebepler dikkate alındığında tecrit uygulamalarının son bulması gerekmektedir. Ancak Türkiye'de 23 Ekim 2024 tarihiyle başlayan süreçte, Öcalan'ın yeniden sınırlı da olsa avukatları ve ailesiyle görüşmesine imkan tanınmıştır. Bu gelişme, ağırlaştırılmış müebbet hapis cezası çeken bir kişinin sahip olduğu en temel haklardan birinin fiilen kullanılmaya başlanması bakımından, ilk bakışta tecrit koşullarının hafifletilmesi gibi görülebilir.

Ne var ki burada altı çizilmesi gereken husus, bu hakkın tanınmasının ceza infaz rejiminin doğal bir sonucu ya da hukukun üstünlüğünün gerekleri doğrultusunda gerçekleşmemiş olmasıdır. Öcalan'ın yakınları ve avukatlarıyla görüşme hakkının tanınması, hukukun evrensel standartlarına dayalı bir hak teslimi olarak değil, siyasi sürecin ihtiyaç ve yönelimlerine bağlı olarak sağlanmıştır. Başka bir ifadeyle, ağırlaştırılmış müebbet mahpuslarının haklarına erişimi bakımından temel bir hak olan

aile ve avukat görüşmesi, tecrit koşullarının sona erdirilmesiyle değil, siyasal dinamiklerin belirleyiciliğiyle mümkün kılınmıştır. Dolayısıyla, umut hakkı bağlamında bu gelişme, bireysel hakların tanınması açısından önemli olmakla birlikte, Türkiye’de ağırlaştırılmış müebbet rejiminin yapısal sorunlarını ortadan kaldırmamaktadır. Aksine, hukukun evrensel ilkelerinden ziyade siyasal süreçlerin belirleyici olduğu bir infaz pratiğini açığa çıkarmaktadır. Bu durum, hem Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin kötü muamele yasağını düzenleyen 3. maddesi hem aile ve özel hayata saygı hakkını düzenleyen 8. maddesi, hem de AİHM içtihatları bakımından Türkiye’nin yükümlülükleriyle çelişmeye devam etmektedir.

Türkiye’de son dönemde “umut hakkı” tartışmaları yeniden gündeme gelmiştir. Bu tartışmaların kaynağını kamuoyunda Öcalan üzerinden yürütülen siyasal ve hukuki değerlendirmeler oluşturmuştur. Umut hakkı, en ağır yaptırım olan ağırlaştırılmış müebbet hapis cezasına mahkum edilmiş tüm mahpusları ilgilendiren, dolayısıyla evrensel insan hakları ve hukuk devleti ilkeleriyle bağlantılı bir meseledir. AİHM içtihatlarında da vurgulandığı üzere, ömür boyu hapis cezasının mutlak ve gözden geçirilmez olması, insan onuru ve “yaşam boyu umut” ilkesiyle bağdaşmamaktadır. Her mahpus, işlediği suç ne kadar ağır olursa olsun, belli bir süre sonra topluma yeniden kazandırılma ihtimali üzerinden değerlendirilme hakkına sahiptir. Bu çerçevede “umut hakkı”, yalnızca özgürlüğe erişim ihtimali de-

ğil; aynı zamanda insana dair onur ve yeniden toplumsallaşma hakkının da bir yansımasıdır. Türkiye’de son yıllarda giderek sertleşen siyasal atmosfer, bu tartışmaların daha dar bir güvenlik perspektifi ile ele alınmasına yol açsa da konunun özünde çok daha geniş hukuki ve insani boyut bulunmaktadır. Dolayısıyla, umut hakkı mücadelesi ve bu hakkın tanınmasına ilişkin talepler, ağırlaştırılmış müebbet statüsünde olan tüm mahpusların ortak ve kapsayıcı bir çerçevede ele alınmasını gerektirir. Bu yaklaşım, hem uluslararası insan hakları standartlarına uyum hem de Türkiye’nin kendi hukuk düzeninde adalet ve eşitlik ilkelerinin tesisi açısından önemlidir.

“Bütün alıkonma biçimleri, özgürlüğünden yoksun bırakılan kişilerin özgür toplumla yeniden bütünleşmelerini kolaylaştıracak şekilde düzenlenmelidir.”

-Avrupa Cezaevi Kuralları

Dördüncü Bölüm

AĞIRLAŞTIRILMIŞ MÜEBBET HAPİS REJİMİNİN ETKİLERİ:

İNSAN HAKLARI VE SAĞLIK BOYUTU

1. Ağırlaştırılmış Müebbet Mahpusların Psikolojik ve Fiziksel Sağlığı Üzerine İnfaz Rejiminin Etkileri

Hücre cezası ve ağırlaştırılmış müebbet infaz rejimi, mahpusların hem psikolojik hem de fizyolojik sağlığı üzerinde ciddi olumsuz etkiler yaratabilir. Araştırmalar, hücre cezası uygulanan mahpusların %33 ile %90'ının ciddi semptomlar gösterebileceğini ortaya koymaktadır. Bu semptomlar uykusuzluktan baş ağrısına, anksiyeteden depresyona, halüsinasyonlardan psikoza kadar değişebilir. Hücre cezasının olumsuz etkileri genellikle birkaç

gün içinde başlamakta ve uygulamanın süresi uzadıkça etkiler giderek artmaktadır.

Ağırlaştırılmış müebbet mahpuslar, uzun süreli izolasyon ve sosyal temastan yoksun kalma nedeniyle bu etkilerden diğer mahpuslara göre daha ciddi biçimde etkilenebilir. Kamuoyuna yansıyan sivil toplum verileri ve saha araştırmalarına göre bu mahpusların hücrelerinden doğrudan güneş ışığı almak mümkün değildir; günlerini büyük ölçüde suni ışık altında geçirmektedirler. Küçük hücreler, yetersiz havalandırma ve kapalı kapılar, nefes almayı ve hareket etmeyi sınırlamakta, mahpuslar günün büyük bölümünü oturarak

geçirmektedir. Bu durum, kas-iskelet sistemi sorunları, kronik baş ağrıları, dolaşım bozuklukları ve diğer fiziksel sağlık sorunlarına yol açabilmektedir.

Psikolojik açıdan ise uzun süre başka insanlarla iletişim kuramamak ağırlaştırılmış müebbet mahpuslarda ciddi sorunlar yaratmaktadır. Mahpuslar ile kurulan temaslarda konuşma ve sosyal etkileşim eksikliğine özellikle vurgu yapılmaktadır. Kendilerinden başka iletişim kuracak kimsenin olmayışı bazı bilişsel yetilerin kullanılmasını imkansız hale getirebilmekte ve bu durum hafıza ile konsantrasyon sorunlarını tetikleyebilmektedir. Bu durum ayrıca depresyon ve kaygıya neden olmaktadır.

Hapishanelerin sivil topluma ve akademik denetime kapalı olması, mahpusların psikolojik durumlarının dışarıdan gözlemlenmesini engellemektedir. İnsan psikolojisinin sağlığın temel bir parçası olduğu gerçeği, hapishane koşullarına da taşınmalıdır. Ağırlaştırılmış müebbet mahpusların bu koşullar altında yaşadıkları psikolojik problemleri araştırmak ve belirlemek, infaz rejiminin mahpuslar üzerindeki tahribatını anlamak açısından büyük önem taşımaktadır.

Hukuki düzenlemelere göre ağırlaştırılmış müebbet hapis cezası almış mahpusların cezasının infazına ara verilemez, tıbbi tetkik ve zorunluluklar dışında sağlık tedbirleri mümkün olduğu ölçüde kurum içinde uygulanır. Ancak mahpusların kurum dışında tedavi

edilmesi gerekse bile tek kişilik hücrelerde kalmaları öngörülmektedir. Bu durum, sağlık hizmetlerine erişimi zorlaştırmakta ve gerekli bakım ve tedaviyi almayı engelleyebilmektedir.

Sonuç olarak, ağırlaştırılmış müebbet mahpusların infaz rejiminden kaynaklanan hem psikolojik hem de fizyolojik sağlık sorunları, hapishane ile ilişkili diğer hastalıklardan ayrı olarak değerlendirilmelidir. Bu uygulamalar hem uluslararası insan hakları standartlarına hem de mahpusların temel sağlık ve insanlık onuruna açıkça aykırıdır.

2. Tecrit ve Hücre Cezasına Dair Uluslararası Hukuk İlkeleri

Uluslararası hukukta hücre cezasına ilişkin açık sınırlamalar vardır. BM Mandela Kuralları'na göre (md. 44), hücre cezası mahpusun günde 22 saat veya daha fazla süreyle insan temasından uzak tutulmasıdır ve bu cezanın 15 günü aşması "uzatılmış hücre cezası" olarak kabul edilmektedir. Aynı kuralların 43. maddesi, belirsiz süreli veya 15 günden uzun hücre cezalarının yasak olduğunu belirtir. 45. madde ise hücre cezasının yalnızca istisnai durumlarda uygulanabileceğini, olabildiğince kısa tutulması gerektiğini ve mahkumun cezasının bir parçası haline getirilmemesi gerektiğini vurgular.

Avrupa Hapishane Kuralları da benzer düzenlemeler getirmektedir. Bu metnin 43. maddesinin 2. ve 3. fıkraları, hücrede tutulan

mahpusların her gün doktor kontrolünden geçirilmesini ve bu uygulamanın tıbbi gözetim altında yapılmasını öngörmektedir. Ayrıca 60. maddeye göre, hücre cezası yalnızca çok kısa sürelerle uygulanabilir.

Sonuç olarak uluslararası düzenlemeler hücre cezasını sadece tehlikeli veya saldırgan kişiler için en son başvurulacak yöntem olarak ve en fazla on beş gün süreyle kabul etmektedir. Bu süre boyunca mahpusların her gün hem fiziksel hem de psikolojik olarak doktorlar tarafından kontrol edilmesi zorunludur.

Avrupa İşkencenin Önlenmesi Komitesi (CPT), bazı durumlarda hücre hapsinin insanlık dışı ve aşağılayıcı muamele sayılabileceğini, bu nedenle her türlü hücre hapsinin mümkün olduğunca kısa tutulması gerektiğini vurgulamaktadır. CPT'nin Türkiye'ye ilişkin Haziran 2013 tarihli raporunda ise ağırlaştırılmış müebbet hapis cezasının, mahpusların yalnızca günde bir saat açık havaya çıkarılması ve anlamlı insan temasının olmaması nedeniyle hücre cezası niteliğinde olduğunu belirtilmiştir.

Türkiye hukukunda disiplin cezası olarak öngörülen hücre cezasının, ağırlaştırılmış müebbet mahpuslar için kural haline gelmesi, altında "ceza içinde cezanın" sıradanlaştırılması anlamına gelmektedir. Böylece hapishane içindeki belirli davranışlara yönelik geçici bir cezalandırma olmaktan çıkan bu uygulama, ağırlaştırılmış müebbetler açısından özgürlüğün kısıtlanmasını aşan ek bir yaptırım haline

dönüştürmektedir.

Sonuç olarak ağırlaştırılmış müebbet hapis cezasının uygulanma biçimi, insan hakları hukukunda belirlenen kurallara açıkça aykırıdır.

CPT, hücre cezasının mahpuslar üzerinde ciddi ruhsal ve bedensel zararlar yarattığını tüm raporlarında belirtmektedir. Hücre cezası, kişinin gün boyunca sosyal etkileşimden yoksun kalması ve uzun süre yalnız tutulması nedeniyle stres, kaygı ve fiziksel sağlık sorunlarına yol açabilir. Bu yüzden hücre cezası sadece kısa sürelerle uygulanmalı ve mahpus sürekli doktor kontrolünde olmalıdır. Eğer ceza sırasında mahpusun ruhsal veya bedensel sağlığı olumsuz etkilenirse, uygulamaya hemen son verilmelidir. Bu uygulama hem insan hakları kuralları hem de mahpusların sağlık ve insanlık onurunun korunması açısından önem taşımaktadır.

3. Ağırlaştırılmış Müebbet Hapis Cezası ve Tutulma Koşulları

Uzun süreli hapis cezalarının olumsuz etkilerine karşı mahpusların korunmasını amaçlayan uluslararası düzenlemeler, mahpusların insan onuruna saygı çerçevesinde ceza infazı sürecinde toplumla yeniden bütünleşme ve topluma yeniden kazandırılma olanağına sahip olmaları gerektiğini vurgulamaktadır. Bu bağlamda, BM Mahpuslara Muameleye Dair Asgari Standart Kuralları (Mandela Kuralları) ve Avrupa Cezaevi Kuralları gibi belgeler, mahpusların bireysel risk durumlarına göre

değerlendirilmesi ve infaz süresi boyunca özgürlüğe kavuşma umudunu sürdürebilecekleri adil bir ortam sağlanması gerektiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Bu yaklaşım, Avrupa Konseyine bağlı olarak kabul edilen “Uzun Süreli Hapis Cezası Çeken Mahkumlar İçin Toplumla Yeniden Bütünleşme” ve “Koşullu Salıverilme” tavsiye kararları gibi belgelerle desteklenmektedir. Bu belgelerde, mahpusların insan haklarına uygun koşullarda tutulması, toplumla yeniden bütünleşme süreçleriyle topluma kazandırılması ve uzun süreli hapis cezalarının mahpuslar üzerindeki psikolojik etkilerinin asgariye indirilmesi amacıyla gerekli düzenlemelerin yapılması gerektiği vurgulanmaktadır.

Avrupa İşkenceyi Önleme Komitesi (CPT) 11. genel raporunda; Birçok Avrupa ülkesinde ömür boyu hapse mahkum olan ve diğer uzun süreli tutukluların sayısında artış görülmektedir. CPT yaptığı ziyaretlerin bazılarında bu tür tutukluların fiziki koşullar, faaliyetler ve insanlarla temas imkanı açısından durumunun çok olumsuz olduğunu tespit etmiştir. Ayrıca bu tutukluların birçoğu, uzun süreli hapsin olumsuz koşullarını daha da kötüleştiren özel kısıtlamalara tabi tutulmaktadırlar. Bu tür kısıtlamalara örnek olarak, tutuklunun cezaevi nüfusundan daimi olarak ayrılması, hücrelerinden her çıkarılmasında ellerinin kelepçelenmesi, diğer tutuklularla iletişiminin engellenmesi ve ziyaret hakkının sınırlandırılması

verilebilir. CPT, tutukluların münferit olarak oluşturdukları (veya oluşturmadıkları) risk dikkate alınmadan aynı tür mahkumiyeti bulunan bütün hükümlülere ayırım yapılmaksızın kısıtlamalar uygulanması için hiçbir gerekçe görememektedir. Uzun süreli hapsin hükümlüler üzerinde çeşitli sosyallikten uzaklaştırıcı etkileri olabilir. Uzun süreli tutuklular, cezaevinde olmanın yanı sıra, (öz güvenin kaybı ve sosyal becerilerde bozulma da dahil olmak üzere) çeşitli psikolojik hastalıklara sahip olabilir ve sonuçta hemen hepsinin geri döneceği toplumdan gittikçe daha fazla kopma eğilimleri bulunabilir. CPT’nin görüşüne göre, uzun süreli mahkumiyetleri bulunan hükümlülerle ilgili uygulamaların, bu etkileri olumlu ve proaktif bir şekilde telafi etmeye yönelik olması gereklidir.

Söz konusu uluslararası belgeler, mahpusların fiziksel ve psikolojik sağlıklarını koruyacak şartlar altında tutulmaları gerektiğine işaret eder ve ağırlaştırılmış müebbet hapis cezası alan mahpusların da ayırım gözetilmeksizin insan haklarına uygun koşullarda tutulmalarını güvence altına alır. Ancak umut hakkına ilişkin ihlal oluşturan mevcut yasal düzenlemelerde herhangi bir değişikliğe gidilmediği gibi, bu mahpuslara hiçbir yasal gerekçe sunulmadan uygulanan ayırmacı uygulamalara da devam edilmektedir.

“Özgürlüğünden yoksun bırakılan herkes, insani muamele ve insanın doğuştan sahip olduğu insanlık onuruna saygı görme hakkına sahiptir.”

-Medeni Siyasi Haklar Sözleşmesi

Beşinci Bölüm

TÜRKİYE İÇ HUKUKUNDA AİHM KARARLARININ BAĞLAYICILIĞI VE UYGULANMASI

Türkiye Cumhuriyeti Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin tarafı olarak AİHM'in yargılama yetkisini kabul etmiştir. Sözleşme 1950 yılında imzaya açılmış, 1953'te yürürlüğe girmiştir. Taraf ülkelerin Sözleşmeye uyumunu denetlemek amacıyla AİHM oluşturulmuştur. Türkiye Sözleşmeyi, 04.11.1950 tarihinde imzalamış ve 10.03.1954 tarih ve 6366 sayılı Kanun ile onaylamıştır.

Her ne kadar farklı tarihlerde Sözleşme'nin denetim sürecine bireysel başvuru hakkı ve

AİHM'in zorunlu yargı yetkisi kabul edilmiş ise de Türkiye Cumhuriyeti tarafından Mahkeme'ye bireysel başvuru hakkının tanınması, Sözleşmeye Ek 11 No'lu Protokol'ün 1997 yılında kabulüyle mümkün kılınmıştır. 1997 yılında kabul edilen bu protokolle Mahkemenin yargı yetkisi daimi olarak kabul edilmiştir. Bu protokol 20 Haziran 1997 tarih ve 23025 sayılı Resmi Gazetede yayınlanarak Türkiye bakımından 1 Kasım 1998 tarihinde yürürlüğe girmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 90. maddesinin 5. fıkrası gereğince usulüne göre yürürlüğe konulmuş milletlerarası antlaşmalar kanun hükmündedir. Usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası antlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası antlaşma hükümleri esas alınır.

Uygulamada bir kanun hükmü ile temel hak ve özgürlüklere ilişkin olan sözleşme hükümleri arasında bir uyuşmazlığın bulunması halinde, sözleşme hükümlerinin esas alınması zorunludur. Bu kural zımni bir ilga kuralı olup, temel hak ve özgürlüklere ilişkin sözleşme hükümleriyle çatışan kanun hükümlerinin uygulanma kabiliyetini ortadan kaldırmaktadır (AYM, Akat Ekşi kararında (Akat Ekşi Kararı, 2013/2187, 19.12.2013, Pr. 44).

İlgili kanun hükmünün Sözleşme hükmü ile çatıştığı durumda, uyuşmazlığı karara bağlayan derece mahkemelerinin, AİHS ve diğer uluslararası insan hakları antlaşmaları ile çatışan kanun maddesini kararlarına esas almayarak, başvuru konusu uyuşmazlık açısından Anayasa'nın 90. maddesi uyarınca uygulanması gereken uluslararası sözleşme hükümlerini dikkate alması gerektiği sonucu doğmaktadır (Akat Ekşi Kararı, 2013/2187, 19.12.2013 Pr. 45).

AİHM kararları Türkiye Cumhuriyeti için bağlayıcıdır. Bu durum anayasal zeminde hüküm altına alınmıştır. Anayasa madde 90

göndermesiyle; Öcalan (No 2) kararıyla beraber ağırlaştırılmış müebbet hükümleri için 5275 sayılı kanunun 107/16. maddesi ve 3713 sayılı yasanın 17/3. maddesinin cezanın infazı hususunda esas teşkil etmesi mümkün değildir.

AİHS ile Sözleşmeciler devletler kendi yetki alanları içinde bulunan herkese, bu sözleşmenin kapsamına giren hak ve özgürlükleri tanımayı vadetmektedirler. Sözleşmenin ihlali söz konusu olduğunda; bu durum mevzuattan kaynaklanmış ise mevzuatı, uygulamadan kaynaklanmış ise uygulamayı Sözleşmeye uygun hale getirmek temel yükümlülüktür. AİHM, verdiği kararların sadece önüne getirilmiş bulunan ihtilafı çözmeye yaramadığını, fakat daha geniş bir içerikle, Sözleşme normlarının korunmasını ve geliştirilmesini sağladığını ve bu yoldan yüksek sözleşmeciler tarafı sıfatıyla devletlerin, üstlenmiş bulundukları taahhütlere saygılı olmasına katkıda bulunduğunu belirtmiştir (Mah. K. İrlanda/İngiltere, 18.01.1978, A25, Pr. 154; Guzzardi/İtalya 06.11.1980, A39, Pr.86).

AİHM; Sözleşme'nin 46. maddesi bağlamında, devletlerin taraf oldukları başvurulara ilişkin olarak verilen AİHM kararlarıyla bağlı olma yükümlülüğü altına girdiğini vurgulamaktadır (Del Rio Prada/İspanya [BD], B. No: 42750/09, 21/10/2013, Pr. 137). AİHM'e göre bu, kendisinin bir ihlal bulduğunda davalı devletin sadece Sözleşmenin 41. maddesine göre hükmedilen tazminatı ödeme

yükümlülüğünü değil bunun yanında kendisi tarafından bulunan ihlalin ortadan kaldırılması için iç hukukta bireysel ve/veya -gerekliyorsa- genel tedbirler alma ve başvurucuyu Sözleşme ihlal edilmemiş olsaydı bulunacağı duruma mümkün olan en yakın konuma getirecek şekilde ihlalin etkilerini telafi etme yükümlülüğünü de barındırmaktadır (Del Rio Prada/İspanya, Pr. 137).

“Mahpuslar, mümkün olduğu ölçüde, evlerine veya sosyal iyileştirme yerlerine, yakın yerleştirilir.”

-Mandela Kuralları

Altıncı Bölüm

AİHM KARARLARININ VE BAKANLAR KOMİTESİNİN SÜREN DENETİM SÜRECİNİN TÜRKİYE İÇ HUKUNA YANSIMALARI

AİHM kararları bağlayıcıdır; ancak uygulama Bakanlar Komitesi'nin denetimine tabidir. Öcalan (No. 2), Kaytan, Gurban ve Boltan kararları sonrasında bu kararların uygulanması nitelikli denetim kapsamına alınmıştır. Komite Gurban Grubu kararları olarak nitelendirilen bu kararlar bakımından ısrarla somut yasal ve kurumsal reformlar talep etmiştir. Ancak Türkiye'nin bugüne dek sunduğu eylem planları çoğunlukla mevcut mevzuatın tekrarı niteliğinde kalmış; ne yol haritası ne de işlevsel bir gözden geçirme mekanizması ortaya konmuştur. Komite, bu eksikliği birçok kez kayda geçirmiş ve Türkiye'den ayrını-

lı istatistikler de dahil olmak üzere somut veri paylaşmasını istemiştir.

Komite'nin 1419. (2021) ve 1507. (2024) toplantılarında alınan kararlara dair süreçte, özellikle şu noktalar dikkat çekmektedir:

- Terörle Mücadele Kanunu ve Türk Ceza Kanunu kapsamındaki ağır suçlardan mahkum olanların koşullu salıverilmeden tamamen hariç tutulması, AİHM içtihadıyla açıkça bağdaşmamaktadır.
- Hükümet, mahpusların bireysel durumlarının ve infaz süresince gösterdikleri ilerlemenin dikkate alınacağı bağımsız

ve yargısal denetime tabi bir gözden geçirme mekanizması için hiçbir adım atmamıştır.

- Gözden geçirme imkanı olmayan ağır-laştırılmış müebbet rejiminin kapsamı oldukça genişken ve bağımsız raporlar 4.000'den fazla mahpusun bu durumda olabileceğini gösterirken, Türkiye makamları Komite'nin veri taleplerini karşılamamış, şeffaflık eksikliği derinleşmiştir.

Türkiye tarafından aradan geçen süreye rağmen adım atılmaması nedeniyle, Komite 17 Eylül 2025 tarih ve CM/ResDH(2025)264 sayılı istisnai bir Ara Karar oluşturarak Türkiye'ye yönelik denetim sürecini başka bir boyuta taşımıştır.

Bu kapsamda Komite'nin denetim sürecine dair şunlar söylenebilecektir:

- Ağırlaştırılmış müebbet rejiminde gözden geçirme mekanizmasının yokluğu süregelen yapısal sorun olarak tanımlanmıştır.
- AİHM'in Vinter, *Öcalan (No. 2)*, Kaytan, Gurban ve Boltan kararları ile Avrupa Konseyi üyesi devletlerdeki olumlu örnekler Türkiye'nin uyum sağlaması gereken referans standartlardır.
- **Özellikle, en geç 25 yıl içinde gözden geçirmenin yapılması, bunun düzenli aralıklarla tekrar edilmesi, bağım-**

sız, tarafsız ve yargı denetimine tabi, erişilebilir bir denetim mekanizması kurulması, her mahpusun bireysel durumunun değerlendirilmesi ve usulü güvencelerin sağlanması asgari koşullardır.

Komite'nin kararı ayrıca, TLSP, ELDH, MAF-DAD ve LLG tarafından sunulan; Türkiye'den ise ÖHD, İHD, TİHV, TOHAV, ÇHD, CİSST ve Diyarbakır barosu tarafından yapılan Kural 9.2 bildirimleri ile uyumlu bir yaklaşım göstermekte ve bu yönü ile sivil toplumun katkılarının dikkate alındığını göstermektedir. Bu bildirimler, reformun yalnızca bir "mekanizma kurulması" ile sınırlı kalmaması gerektiğini, mekanizmanın etkinlik ve erişilebilirlik bakımından nitelikli olması gerektiğini vurgulamıştır.

Ara Karar, Türkiye'ye Haziran 2026'ya kadar somut adımları rapor etme yükümlülüğü getirmiştir. Böylelikle Türkiye üzerinde zaman baskısı artmış, siyasi ve uluslararası düzeydeki sonuçların ağırlaşacağı açıkça belirtilmiştir.

Sonuç itibarıyla, bu ara karar Türkiye açısından bir eşik noktası teşkil etmektedir. Reform yapılmadığı takdirde AİHM içtihatlarının sistematik olarak ihlal edildiği teyit edilecektir. Böylesi bir durum ise Türkiye'nin hem Avrupa Konseyi düzeyinde hem de uluslararası alanda artan şekilde izolasyon riski ile karşı karşıya kalma zeminini oluşturacaktır.

“Mahpuslar gerekçesi ne olursa olsun işkenceye, zalimhaneye, insanlık dışı ve aşağılayıcı muamele/cezaya maruz bırakılamazlar.”

-Mandela Kuralları

Yedinci Bölüm

UYGULAMADAKİ SORUNLAR: İDARE VE GÖZLEM KURULLARI

1. Giriş

Türkiye’de ağırlaştırılmış müebbet hapis cezası yalnızca kanun metinleriyle değil, aynı zamanda infaz rejiminin uygulaması ve koşullu salıverilme sisteminin işleyişi üzerinden umut hakkı açısından sorunlar üretmektedir. “Terör ve anayasal düzene karşı işlenen suçlardan” ağırlaştırılmış müebbet hapis cezası alan mahpuslar açısından tahliye imkanı yokken bu suçlar dışında ağırlaştırılmış müebbet hapis cezası alan ya da müebbet hapis cezası alan mahpusların belli süre sonunda tahliye imkanı vardır. Ancak bu kategorideki mahpusların

idari gözlem kurulları kararlarıyla infazlarının uzatılması yaşamları açısından “umut kırıcı” bir hal almaktadır.

Türkiye’de ceza infaz sisteminde mahpusların infaz süreçlerini doğrudan etkileyen en önemli kurumlardan biri İdare ve Gözlem Kurullarıdır. Bu kurullar, 17.06.2005 tarihli ve 25848 sayılı Resmi Gazetede yayımlanan Gözlem ve Sınıflandırma Merkezleri Yönetmeliğini yürürlükten kaldırarak, 29 Aralık 2020 tarihli Resmi Gazetede yayımlanıp 1 Ocak 2021’de yürürlüğe giren Gözlem ve Sınıflandırma Merkezleri ile Hükümlülerin Değerlendirilmesine Dair Yönetmelik ile oluşturulmuştur.

Dayanaklarını 5275 sayılı Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanun'un 13. maddesinde yer alan "gözlem ve sınıflandırma merkezleri" ile 89. maddesinde düzenlenen "hükümlülerin değerlendirilmesi ve iyi halin belirlenmesi" hükümleri oluşturmaktadır.

Yönetmeliğin amacı birinci bölümde şu şekilde açıklanmıştır; "hükümlülerin gözlem ve sınıflandırmalarının yapılması, durumlarına uygun kurumlara dağıtılması ve uygulanan iyileştirme faaliyetleri ile tutum ve davranışları sonucunda haklarında iyi hal değerlendirmelerinin yapılması ile ilgili hükümleri kapsar." Yani mahpusların hapishaneye ilk girdikleri andan tahliye olacakları ana kadarki tüm süreci belirleyen, geniş yetkilere sahip kurulun oluşmasını sağlayan bir yönetmeliktir.

2. Kurulun Yapısı ve İşleyişi

Yönetmelik uyarınca kurul; kurum müdürünün başkanlığında, ikinci müdür, idare memuru, hapisane tabibi, psikiyatrist, psikolog, sosyal çalışmacı, öğretmen, infaz ve koruma baş memuru ile teknik personel arasından seçilen bir görevli olmak üzere çoğunluğu idare personelinin oluşturmaktadır (Ceza İnfaz Kurumlarının Yönetimi Hakkında Yönetmelik, md. 22).

Kuruldaki bu yapıya ek olarak "toplam on yıl ve daha fazla hapis cezasına mahkum olanlar ile terör suçları, örgüt kurmak, yönetmek veya örgüte üye olmak suçları, örgüt faaliyeti kapsamında işlenen suçlar, kasten öldürme

suçları, cinsel dokunulmazlığa karşı işlenen suçlar ve uyuşturucu veya uyarıcı madde imal ve ticareti suçlarından mahkum olanlar" hakkında yapılacak açık hapishaneye ayırmaya, denetimli serbestlik tedbiri uygulanarak cezanın infazına ve koşullu salıverilmeye ilişkin değerlendirmelerde, idare ve gözlem kuruluna Cumhuriyet savcısının veya belirleyeceği bir Cumhuriyet savcısının başkanlık etmesi ayrıca düzenlenmiştir (İnfaz Kanunu, md. 89/3).

Kurulun yapısına ilişkin dikkat çeken en temel hususlardan biri, mahpusların hem ceza infaz kurumunda bulundukları süre boyunca yararlanabilecekleri haklara ilişkin kararlar alma yetkisine sahip olması hem de tahliye tarihlerini doğrudan etkileyen değerlendirmelerde bulunmasına rağmen, bu derece belirleyici yetkilerle donatılmış olan İdare ve Gözlem Kurulunun yapısının büyük ölçüde hapisane personelinin oluşmasıdır. Kanunda sınırlı ve istisnai bazı durumlarda Cumhuriyet savcısının sürece dahil olacağı belirtilmişse de genel itibarıyla kurulun yalnızca hapisane idaresine bağlı görevlilerden oluşması, kurulun tarafsızlık ve bağımsızlığının sağlanamayacağını göstermektedir.

3. İyi Hal Değerlendirmesi

Kurulların en kritik işlevi, mahpusların tahliye süreçlerini doğrudan etkileyen iyi hal değerlendirmeleridir. Yönetmelikte bu değerlendirme; kurum düzenine uyum, hakların iyi niyetle kullanımı, yükümlülüklerin yerine

getirilmesi, eğitim ve iyileştirme programlarına katılım, sosyal ve kültürel faaliyetler, kitap okuma alışkanlığı, hapisane personeliyle ilişkiler, pişmanlık, ödüller ve disiplin cezaları gibi kriterlere dayandırılmıştır (Gözlem ve Sınıflandırma Merkezleri Yönetmeliği, md. 3).

Bu kriterlerin çoğu belirsiz ve subjektif niteliktedir. Özellikle “pişmanlık” ölçütü infaz hukukunda yer almamaktadır. Yargılama aşamasında “etkin pişmanlık” indirim sebebi olarak düzenlenmiş olsa da (TCK, md. 168), infaz hukukunda böyle bir kurum bulunmamaktadır.

4. Hukuki Sorunlar

İdare ve Gözlem Kurulları ile ilgili başlıca hukuki sorunlar şunlardır:

- Objektiflik ve tarafsızlık sorunu: Kurulun çoğunluğu hapisane personelinden oluştuğundan hem disiplin cezası verme hem de iyi hal değerlendirmesi yapma yetkisi aynı kişilerde toplanmaktadır.
- Hukuki belirlilik eksikliği: Belirsiz kriterler nedeniyle mahpuslar, hangi davranışlarının tahliyelerine etki edeceğini önceden öngörememektedir.
- Yargısal denetimden uzaklık: Kurullar fiilen mahkeme gibi hareket ederek koşullu salıverilmeye karar vermekte, ancak bağımsız hakim denetiminden yoksun bulunmaktadır.

- Ayrımcılık yasağına aykırılık: Aynı davranışların farklı kurullarca farklı biçimlerde yorumlanabilmesi, uygulamada keyfilik, mahpusların aldığı suç ve cezasına göre ayrımcılığa uğramalarına yol açmaktadır.

5. Uygulamadaki Sonuçlar

Uygulamada pek çok mahpusun tahliyesinin bu kurulların olumsuz kararları nedeniyle engellendiği; avukatlar, barolar ve sivil toplum örgütleri aracılığıyla kamuoyuna yansımaktadır. Ayrıca bu keyfi engelleme sebepleri, oldukça absürt sebeplerden kaynaklanmaktadır. Basına yansıyan bazı örnekleri sıralayacak olursak; mahpusun ne kadar su kullandığı, ailesinden uzakta tutulan mahpusun ailesi tarafından ziyaret edilememesi, mahpusun kütüphaneden kaç kitap aldığı, mahpusun yaşam enerjisinin düşük olması gibi gerekçeler keyfi biçimde tahliyelerin engellenmesine sebep gösterilebilmektedir.

Ayrıca; Ceza ve Tevkifevleri Genel Müdürlüğü resmi veri açıklamadığından etkilenen kişi sayısı bilinmemektedir.

6. Öneriler

İdare ve Gözlem Kurulları, mevcut halleriyle hukuki temelden yoksun, öngörülemeyen ve keyfi kararlarla mahpusların özgürlüklerini sınırlandıran organlardır. Bu nedenle:

- Süreli hapis cezalarında tahliye, idari değerlendirmelerle değil, yargısal güven-

celerle belirlenmelidir. İdare ve Gözlem Kurullarının, tahliye sürecinde keyfi ve belirsiz değerlendirmelere dayalı engelleyici yetkileri yeniden düzenlenmeli; süreli hapis cezalarına ilişkin tahliye değerlendirmeleri bu kurulların yetki alanından çıkarılmalıdır. Ağırlaştırılmış müebbet hükümlüsü mahpusların 'ömür boyu' hapis hane tutulmasına neden olan uygulamalar kaldırılarak mahpusların 'umut hakkı'nı güvence altına alan bir infaz rejimi benimsenmelidir.

- Mahpusların özgürlük ve güvenlik hakkını ihlal eden mekanizma haline gelen bu kurulların yerine mahpusların tahliye süreçleri mahkeme denetimiyile yargısal güvence altına alınmalıdır.
- Kurulların yapısı köklü biçimde değiştirilerek bağımsız hukukçuların katılımı sağlanmalıdır.
- İyi hal kriterleri açık, belirli ve ölçülebilir hale getirilmelidir.
- Kararlar şeffaflaştırılmalı ve istatistiki veriler kamuoyuyla paylaşılmalıdır.
- Kurullar, mahpusların koşullu salıverilme haklarının önünde engel oluşturan değil, bu hakları kolaylaştıran organlar haline getirilmelidir.

Sonuç olarak mevcut haliyle İdare ve Gözlem Kurulları hem hukuka aykırılık hem de ayrımcılık üretmekte; kişi özgürlüğü ve gü-

venliği hakkı ile bağdaşmamaktadır. Mevcut haliyle İdare ve Gözlem Kurullarının yapısı tamamen değiştirilmeli, mahpusların tahliyelerini engellemek yerine mahpusların 'umut hakkını' destekleyecek biçimde tahliyelerin gerçekleşmesi için aracı mekanizma haline getirilmelidir.

Bu rapor, Türkiye'de ağırlaştırılmış müebbet hapis cezasına dayalı infaz rejiminin yalnızca bireysel değil, yapısal bir insan hakları sorununa dönüştüğünü ve bu rejimin insan onuruyla bağdaşmadığını ortaya koymaktadır. Ölüm cezasının kaldırılmasının ardından insan hakları açısından bir ilerleme olarak sunulan bu sistem, fiilen ömür boyu sürececek bir umutsuzluk rejimi haline gelmiştir. Rapor, kavramsal, tarihsel ve hukuki temelleriyle umut hakkını ele alarak, Türkiye'deki uygulamanın bu hakkı sistematik biçimde ihlal ettiğini göstermektedir.

“Bu rejim, bütün mahpuslara yeterli bir insani ve sosyal etkileşim için gereken süre kadar odalarının dışında zaman harcamalarına izin vermelidir.”

-Avrupa Cezaevi Kuralları

Sekinci Bölüm

SONUÇ

Başlangıç bölümünde belirtildiği üzere, umut hakkı yalnızca özgürlüğe kavuşma olasılığıyla sınırlı değildir; insanın gelecekle kurduğu bağı, değişme ve yeniden topluma katılma kapasitesini koruma hakkıdır. Bu açıdan umut hakkı, hukukun cezalandırma işlevine etik bir sınır çizer. Devlet, bireyi geçmişteki eylemi üzerinden ebediyen mahkum edemez; onun geleceğe dair olasılığını da gözetmekle yükümlüdür. Raporda vurgulandığı gibi, bu hak insan onuru ilkesinin ayrılmaz bir parçasıdır ve insanın yalnızca geçmişte yaptıklarıyla değil, geleceğe dair potansiyeliyle de var olabileceğini kabul eder.

Uluslararası hukukta bu anlayış, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin 3. maddesi (insanlık dışı ve aşağılayıcı muamele yasağı) kapsamında köklemiştir. AİHM'in Kafkaris, Vinter, Murray, Matiošaitis, Petukhov, Marcello Viola gibi kararlarında şekillenen içtihat çizgisi, ömür boyu hapis cezalarının ancak hem hukuken (de jure) hem fiilen (de facto) indirilebilir olmaları halinde insanlık onuruna uygun sayılabileceğini ortaya koymuştur. Mahkeme'ye göre, bir insanın hiçbir koşulda serbest kalma olasılığı bulunmuyorsa, bu durum onun değişebilme kapasitesini reddetmek ve insanı yalnızca geçmişine indirgemek

anlamına gelir. Bu nedenle, gözden geçirme mekanizmalarının en geç 25 yıl içinde başlatılması, düzenli aralıklarla yinelenmesi ve bireyin kişisel gelişim ile toplumsal bağlarını dikkate alması gerekir.

Türkiye bakımından ise Öcalan (No.2), Kaytan, Gurban ve Boltan kararları, ağırlaştırılmış müebbet rejiminin umut hakkını ortadan kaldırdığına ilişkin açık ve yerleşik bir içtihat bloğu oluşturmuştur. Mahkeme, koşullu salıverilme imkanı bulunmayan veya yalnızca teorik düzeyde var olan mekanizmaların Sözleşme'nin 3. maddesini ihlal ettiğini, Cumhurbaşkanlığı affının ise düzenli, erişilebilir ve bağımsız bir gözden geçirme yerine geçemeyeceğini tespit etmiştir. Bu tespit, sorunun bireysel değil, yapısal nitelikte olduğunu göstermektedir.

Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi, bu ihlallerin uygulanmasını denetlediği Gurban Grubu kapsamında, Türkiye'ye yönelik değerlendirmelerinde bu yapısal sorunun giderilmesi için kapsamlı bir reform çağrısı yapmıştır. Komite, özellikle 5275 sayılı Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanun'un 107/16. maddesi ve buna bağlı uygulamaların, umut hakkını fiilen ortadan kaldırdığını belirtmiş; Türkiye'den, AİHM standartlarına uygun bir gözden geçirme ve koşullu salıverme sistemi kurmasını istemiştir. Buna rağmen Türkiye tarafından gereken adımlar atılmamıştır.

Raporun karşılaştırmalı hukuk ve uygulama örneklerine ilişkin bölümü, Avrupa Konseyi

üyeleri ülkelerin çoğunda, belirli bir sürenin sonunda bağımsız ve yargısal bir gözden geçirme mekanizmasının bulunduğunu göstermektedir. Bu ülkelerde, ömür boyu hapis cezası, umutsuzluk anlamına gelmemekte; bireyin değişme ve topluma yeniden dönme kapasitesini değerlendiren süreçlerle denetlenmektedir. Buna karşın Türkiye'de ağırlaştırılmış müebbet infaz rejimi, hem koşullu salıverme hem de infaz koşulları bakımından insan onuruyla bağdaşmayan bir biçimde sürmektedir. Uzun süreli tecrit, keyfi "iyi hal" değerlendirmeleri ve şeffaflıktan yoksun uygulamalar, mahpusların insanlık onurunu zedeleyen ve topluma dair bağlarını koparan bir yapı üretmeye devam etmektedir.

Bu tablo, bu rejime maruz bırakılan mahpusların sayısı ile birlikte değerlendirildiğinde, umut hakkının Türkiye'de yalnızca bireysel değil, aynı zamanda demokratik ve toplumsal bir mesele haline geldiğini göstermektedir. Çünkü bir toplum, bireylerinin geleceğe dair inancını koruyabildiği ölçüde demokratiktir. Umudu ortadan kaldıran bir hukuk düzeni, yalnızca mahpusları değil, toplumu da umutsuzluğa mahkum eder. Hukukun amacı intikam değil, adalet ve insana dair olasılığı korumaktır.

Bu bağlamda, Türkiye'nin atması gereken adımlar açıktır. AİHM içtihadı ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi standartları doğrultusunda, umut hakkının korunması için:

- Ağırlaştırılmış müebbet hapis cezalarının-

da belirli bir sürenin sonunda bağımsız, şeffaf ve düzenli gözden geçirme mekanizması oluşturulmalı;

geleceğini korumanın ön koşuludur.

- Koşullu salıverme hakkı tüm mahpuslar için istisnasız biçimde tanınmalı;
- Tecrit temelli infaz koşulları kaldırılarak insan onuruna uygun yaşam koşulları sağlanmalı;
- İnfaz ve mahpus verileri düzenli ve erişilebilir biçimde kamuoyuyla paylaşılmalı, böylece toplumsal denetim ve uluslararası yükümlülükler yerine getirilmelidir.

Bu adımlar, yalnızca AİHM kararlarının gereği değil, aynı zamanda Türkiye'nin hukuk devleti olma iddiasının da sınavıdır. Umud hakkı, cezanın insani ölçüsünü koruyan, hukukun vicdanını temsil eden bir ilkedir. Onu ortadan kaldıran bir sistem, bireyin insan olma özelliğini inkar eder; toplum da adaletin yerine çaresizliği koyar.

Sonuç olarak bu rapor, umut hakkını yalnızca bir hukuk terimi olarak değil, insanlığın ve demokrasinin devamı için vazgeçilmez bir ilke olarak savunmaktadır. Çünkü insan, geleceğe dair hayal kurabildiği ölçüde insandır; toplum da ancak bu hayallerin mümkün olduğu ölçüde adildir. Umudu yasaklayan bir rejim, insan onurunu da yasaklar. Bu nedenle, umut hakkını güvence altına almak, hem insan onurunu hem de Türkiye'nin demokratik

“Işık, havalandırma, sıcaklık, sağlık, beslenme, içme suyu, açık havaya erişim ve fiziksel egzersiz, kişisel hijyen, sağlık hizmeti ve yeterli kişisel alan ile ilgili olanlar da dahil olmak üzere bu kurallarda belirtilen genel yaşam koşulları istisnasız tüm mahpuslara uygulanır.”

-Mandela Kuralları

KAYNAKLAR

- Abduloğlu, Z., & Bayramoğlu, F. (1997). Uyku ve uyku bozuklukları. Genel Tıp Dergisi, 161.
- Aydınoglu, İ., & Yusufoglu, E. (2019). Ağırlaştırılmış müebbet hükümlüsü mahpus olmak. İstanbul: TCPS.
- Ceza İnfaz Sisteminde Sivil Toplum Derneği (CİSST). (2024, 18 Kasım). Ulusal ve uluslararası mevzuat ışığında umut hakkı. <https://cisst.org.tr/ulusal-ve-uluslararası-mevzuat-ışığında-umut-hakkı/> (Erişim tarihi: 12 Ocak 2026)
- Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanun (Kanun No. 5275). (2004, 13 Aralık).
- Ceza İnfaz Kurumlarının Yönetimi ile Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Yönetmelik. (2020, 28 Mart).
- Council of Europe, Committee of Ministers. (2014). Recommendation CM/Rec(2014)3 on life sentences.
- Council of Europe, Committee of Ministers. Türkiye'ye ilişkin bütünleşik izleme raporları ve Öcalan ve diğer Türkiye davaları bağlamında AİHM ihlallerinin uygulanmasına ilişkin izleme kararları.

- Ekici, G., Savaş, H. A., & Çıtak, S. (2001). İntihar riskini artıran psikososyal etmenler. *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 2(4), 204–212.
- European Court of Human Rights (ECHR). *Öcalan v. Turkey* (No. 2).
- Galliani, D. The reducible life imprisonment standard from a worldwide and European perspective.
- Gözlem ve Sınıflandırma Merkezleri ile Hükümlülerin Değerlendirilmesine Dair Yönetmelik. (2020, 29 Aralık).
- James, N., Butcher, J., & Mineka, S. (2013). *Anormal psikoloji*. İstanbul: Kaknüs Yayıncılık.
- Kring, A., Johnson, S., Davison, G., & Neale, J. (2019). *Anormal psikoloji*.
- Meckled-Garcia, S., & Çalı, B. (Eds.). (2006). *The legalization of human rights: Multidisciplinary perspectives on human rights and human rights law*. Routledge.
- Trotter, S. (2022). Hope's relations: A theory of the "right to hope" in European human rights law. *Human Rights Law Review*.
- Tuğlu, C., & Şahin, Ç. (Yıl bilgisi yok). F tipi yaşamlar: Ceza içinde ceza – insan, tecrit, izolasyon. *HFSA*, 351.
- Türk Ceza Kanunu. (2004, 26 Eylül).
- Van Zyl Smit, D. Life imprisonment and the right to hope.
- Vannier, M. Hope as illusion: The European right to hope and the realities of ageing behind bars.
- Özgürlük İçin Hukukçular Derneği (ÖHD). (2025). *Umut hakkı bülteni*.

Adres

Toplum ve Hukuk Araştırmaları Vakfı
(TOHAV) Kuloğlu Mah. Turnacıbaşı Cd.
Fikret Tuner İş Hanı No:39 K.3 Beyoğlu
/ İstanbul

İletişim

www.tohav.org.tr
info@tohav.org.tr

TOHAV
Toplum ve Hukuk Araştırmaları Vakfı
Foundation for Society and Legal Studies